

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN
AZERBAYCAN'DAKİ FAALİYETLERİ VE
ARAS TÜRK CUMHURİYETİ**

SANAN KAZIMOV

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. NEJDET GÖK**

Konya – 2019

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN
AZERBAYCAN'DAKİ FAALİYETLERİ VE
ARAS TÜRK CUMHURİYETİ**

SANAN KAZIMOV

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. NEJDET GÖK**

Konya – 2019

Tez Savunma Sınavı Tutanak Formu

I. Öğrenci Bilgileri					
Adı	Sanan	Anabilim Dalı	Tarih		
Soyadı	Kazimov	Bilim Dalı	Tarih		
Numarası	158105011012	Sınav Durumu	I. Savunma Sınavı ☒	II. Savunma Sınavı	☐
Danışmanı	Doç. Dr. Nejdet Gök	Programı	Yüksek Lisans ☒	Doktora	☐
II. Sınav Bilgileri					
Tarih	17.06.2019	Saat	11:00	Süre	90 Dakika
III. Değerlendirme ve Sonuç					
☒	Savunulan Tezin Kabul Edilmesine				
☐	Savunulan Tezin Düzeltilmesine				
☐	Savunulan Tezin Reddedilmesine (*)				
Salt Çoğunluk	☐	Oy Çokluğu	☐	Oy Birliği	☒
İle karar verilmiştir.					
NEÜ Lisansüstü Eğitim Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans / Doktora Tez Savunma Sınavı gerçekleştirilmiş ve adayın durumu tutanakla tespit edilmiştir.					
IV. Tez İzleme Komitesi Üyeleri					
Sıra No	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza		
1	Doç. Dr.	Nejdet Gök			
2	Doç. Dr.	Fatih Mehmet Berk			
3	Dr. Öğr. Üyesi	Mehmet Yılmaz			
4	Üye				
5	Üye				
Not: Bu belge, Tez Savunma Sınavı'ndan sonra üç gün içerisinde, Tez inceleme ve Değerlendirme Formu (Rapor) ile birlikte Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne gönderilmelidir. (*): Tezi Reddedilen öğrenci, Reddedilen tezin bir nüshasını gerekçeli kararla birlikte Enstitüye teslim etmesi gerekmektedir.					

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sanan KAZIMOV		
	Numarası	158105011012		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH / TARİH		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN AZERBAJYCAN'DAKİ FAALİYETLERİ VE ARAS TÜRK CUMHURİYETİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Sanan KAZIMOV
İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sanan KAZIMOV		
	Numarası	158105011012		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Nejdet GÖK		
Tezin Adı	KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN AZERBAYCAN'DAKİ FAALİYETLERİ VE ARAS TÜRK CUMHURİYETİ			

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, Rusya'nın savaştan çekilmesiyle Çarlığın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Kafkaslarda da hareketlenmeler oldu. Rusya'da, Çar yönetiminin yerine gelen Geçici Hükümet zamanının da, Kafkasya da, bu hükümetin bir parçası olarak iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde merkeze bağlı oldu. Fakat, Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi ve sonrasında yaşanan olaylardan sonra, 28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan, bağımsızlığını ilan etti.

Azerbaycan, bağımsızlığını ilan ettikten sonra, yeniden yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya geldi. Çünkü Sovyetlerin tam desteğini alan Şaumyan yönetimindeki Bakü Sovyet Komiserliği, Azerbaycan Devletini yok etmek için harekete geçmişti. Rus ve Ermeni kuvvetlerinden oluşan Bakü Sovyet Komiserliği, her türlü silahla teçhiz edildiği halde, Azerbaycan halkının, yeni kurulan az sayıdaki eğitimsiz, teçhizatsız ve dağınık Milli Ordusu dışında hiçbir askeri kuvveti yoktu. Durumun vahametini anlayan Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devletinden yardım istedi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu talebi üzerine oluşturulan Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan'a gelmiş ve deyim yerindeyse Azerbaycan'ı yok olmaktan kurtarmıştı. Yaptığı savaşlar ile Azerbaycan Cumhuriyeti'ni yok etmek isteyen Bolşevik Ordusu'nu geri püskürten Kafkas İslam Ordusu, 15 Eylül 1918 yılında Bakü'yü, Ermeni, Rus ve daha sonra, onlara yardıma gelen İngiliz birliklerinden geri almıştı. Ardından, Karabağ'a yönelerek, buradaki Ermeni çetelerini de mağlup eden Kafkas İslam Ordusu'nun

faaliyetleri neticesinde, Azerbaycan'a karşı yönelen tüm tehditler bertaraf edilmiştir.

Çalışmanın bir diğer konusu ise, Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşından ayrıldıktan sonra Nahçivan ve çevresinde kurulan Aras Türk Cumhuriyeti'nden bahsedilmektedir. Savaştan mağlup olarak ayrılan Osmanlı Devletinin gizli desteğiyle kurulan bu devlet, Ermeni soykırımına maruz kalan Nahçivan ve çevresinde, Ermeniler ile ölüm-kalım mücadelesi vermiştir.

Anahtar Kelime: Azerbaycan, Osmanlı, Nahçivan, Enver Paşa, Nuri Paşa, Kafkas İşlam Ordusu, Aras Türk Cumhuriyeti.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Sanan KAZIMOV		
	Student Number	158105011012		
	Department	History / History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Nejdet GÖK		
Title of the Thesis/Dissertation	THE ACTIVITIES OF THE CAUCASUS ISLAMIC ARMY IN AZERBAIJAN AND THE ARAS TURKIC REPUBLIC			

Towards the end of the First World War, with the setback of Russia from the war, there were movements in the Caucasus as in other regions of Tsarism. In Russia, during the time of the Provisional Government, which succeeded the Tsar administration, in the Caucasus, as part of this government, it became independent in its internal affairs and attached to the center in its external affairs. However, after the Bolshevik Revolution in Russia and the subsequent events, on May 28, 1918, Azerbaijan declared its own independence.

After declaring its independence, Azerbaijan faced the danger of extinction. The reason for that was the Soviet Commissariat of Baku under Shaumian, who received the full support of the Soviets, took action to destroy the Azerbaijani State. Although the Baku Soviet Commission, which was composed of Russian and Armenian forces, was equipped with all kinds of weapons, the Azerbaijani people had no military force except the few newly established, uneducated and dispersed National Army. Understanding the gravity of the situation, the Azerbaijani government asked for help from the Ottoman Empire. Upon the request of the Republic of Azerbaijan there was formed The Caucasus Islamic Army, which came to Azerbaijan and saved Azerbaijan from extinction. On September 15, 1918, the Caucasian Islamic Army repulsed the Bolshevik Army, who wanted to destroy the Republic of Azerbaijan with its wars, and took Baku back from the Armenian,

Russian and then British troops who helped them. Then, as a result of the activities of the Caucasian Islamic Army, which turned to Karabakh and defeated the Armenian gangs there, all threats against Azerbaijan were eliminated.

Another topic of the study is Ottoman Empire, after leaving the First World War the Turkic Republic of Aras which was founded in Nakhchivan and its environs. This state, founded with the secret support of the Ottoman Empire, which left the WWI as defeated, fought for life-or-death struggle with the Armenians in Nakhchivan and in its vicinity.

Keywords: Azerbaijan, Ottomon, Nakhchivan, Enver Pasha, Nuri Pasha, Caucasian Islam Army

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
ÖNSÖZ	x

GİRİŞ

RUS DEVRİMİ SONRASINDA TRANSKAFKASYADAKİ DURUM

1. Şubat Devrimi	1
2. Ekim Devrimi	3
3. Rus İhtilali Sonrası Güney Kafkasya'daki Siyasi Durum	6

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN KURULUŞU VE AZERBAYCAN HAREKATININ BAŞLAMASI

1.1. Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu.....	11
1.1.1. Ordunun Yeni Askeri Birliklerle Takviye Edilmesi.....	13
1.2. Haziran Krizi (16 Haziran 1918).....	15
1.3. Şark Ordular Grubu'nun Oluşturulması	16
1.4. Kafkas İslam Ordusu'nun Harekate Başlaması.....	17
1.4.1. Gence' deki Ermenilerin Etkisiz Hale Getirilmesi.....	17
1.4.2. Gökçay Savaşı (17-30 Haziran 1918)	19
1.4.3. Ağsu Savaşı (5 Temmuz 1918)	21
1.4.4. Kürdemir Savaşı (7 Temmuz 1918).....	22
1.4.5. Salyan Savaşı (28 Haziran 1918)	23
1.5. Kafkas İslam Ordusu'nun İki Grup Altında Yeniden Teşkilatlanması	24
1.5.1. Şamahı Savaşı (19 Temmuz 1918).....	25

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ORDUSU'NUN BAKÜ HAREKATI VE AZERBAYCANDAKİ SON FAALİYETLERİ

2.1.	Bakü Harekatı'nın Başlanması.....	29
2.2.1.	Birinci Taarruza Kadar Bakü Çevresindeki Çarpışmalar.....	29
2.2.	Birinci Bakü Hücumu (5 Ağustos 1918).....	31
2.2.1.	İkinci Bakü Hücumu, Şehrin Ele Geçmesi ve Akabinde Yaşananlar (15 Eylül 1918)	33
2.3.	Kuba Ve Haçmaz Kasabalarının Alınması.....	39
2.4.	Karabağ Harekatı (7 Ekim 1918)	39
2.5.	Kafkas İslam Ordusu'nun Dağılması, Neden ve Sonuçları.....	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAS TÜRK CUMHURİYETİ

3.1.	Nahçıvan'daki Gerçekleşen Ermeni Katliamları.....	43
3.2.	Osmanlı Ordusu'nun Nahçıvan Harekatı ve Sonuçları	46
3.3.	Osmanlı Ordusu'nun Nahçıvan'dan Çekilmesi.....	49
3.4.	Aras Türk Cumhuriyetinin Kuruluşu	52
3.4.1.	Askeri Teşkilatlanma.....	52
3.4.2.	Mülki Teşkilatlanma	53
3.4.3.	Cumhuriyetin İlanı (18 Kasım 1918)	54
3.5.	Ermenilere Karşı Yürütülen Mücadele.....	57
3.6.	Araz Türk Cumhuriyetinin Yıkılışı	62
SONUÇ		65
KAYNAKÇA.....		68
EKLER		73
ÖZ GEÇMİŞ		100

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı Geçen Eser
A.g.m.	Adı Geçen Makale
ATASE.	Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
AXCE.	Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensklopediyası
BCA	Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	Bakınız
BOA	Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
ev.	Çeviren, eviri
DİA.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Haz.	Hazırlayan
Y.y.	Yayın yok

ÖNSÖZ

Çoğunluğu Oğuz koluna mensup Türklerin yoğun olarak yaşadığı Azerbaycan Cumhuriyeti, Avrupa ve Asya kıtaları arasında, Güney Kafkasya’da yer almaktadır. Azerbaycan, kuzeyde Rusya, kuzeybatıda Gürcistan, batıda Ermenistan, güneyde İran ve güneybatıda Nahçıvan yoluyla Türkiye ile komşudur. Ülkenin doğu sınırını Hazar Denizi çizmektedir. Bugünkü bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin toprakları, tarihi Azerbaycan topraklarının sadece bir kısmını kapsamaktadır. Tarihi Azerbaycan’ın sınırları şu andaki Ermenistan’ın tamamını, İran’ın yarısından çoğunu, Gürcistan ve Dağıstan’ın da bir kısmını kapsamaktadır. Günümüzde Ermenistan hariç adı geçen bölgelerde halen yaygın bir Türk nüfusu yaşamaktadır.

Azerbaycan’ın özgürlüğünü tescilleyen, 18 Ekim 1991 tarihinde imzalanan Bağımsızlık Beyannamesi’nin ilk maddesinde de belirtildiği gibi “Azerbaycan Cumhuriyeti, 1918’de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin varisidir”. Bu sebepten, bağımsız Azerbaycan tarihini iyi anlayabilmek için, 1918’de kurulan “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarihi” hakkında da bilgi sahibi olmak gerekir. Müslüman Doğunun ilk Cumhuriyeti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşunda ise “Kafkas İslam Ordusu’nun” yeri ve rolü çok önemlidir.

Azerbaycan Cumhuriyeti için büyük önemi olan Kafkas İslam Ordusu tezimizin konusu olmakla birlikte diğer bir konumuzda Nahçıvanda kurulan Aras Türk Cumhuriyeti’dir. Ömrü kısa olmasına rağmen Nahçıvan ve İğdır’ın Türk kalmasında büyük uğraşlar veren Aras Türk Cumhuriyeti bölgenin tarihinde önemli izler bıraktı.

Bu tez çalışmasını eldeki imkanlar kullanarak, olabildiğince titizlik göstererek tamamlamaya çalıştık. Buna rağmen, hiç kuşkusuz eksiklerimiz olmuştur. Yine de olacaktır. Özellikle Osmanlı belgelerinin tasnif çalışmaları sona erdiğinde daha yeni bilgilere ulaşacağımız aşikardır.

Bu tez çalışmamda değerli vakitlerini bana ayırarak beni yönlendiren, bilgi ve birikiminden istifade ettiğim, Osmanlı ve Cumhuriyet arşiv uzmanı olarak çalışmış bulunan, danışmanım Doç. Dr. Nejdet Gök’e çok teşekkür ediyorum.

Katkılarından dolayı değerli Hocam Azad Dedeoğlu, gazeteci-yazar Lutfi Ayhan Bey ve Eşim Khayala Kazimova'ya da teőekkuru bir borę bilirim.

Sanan Kazimov

Konya 2019

GİRİŞ

RUS DEVRİMİ SONRASINDA TRANSKAFKASYADAKİ DURUM

1. Şubat Devrimi¹

Birinci Dünya Savaşı'nın ciddi biçimde yıprattığı Rusya, adım-adım ihtilale doğru sürükleniyordu. Ancak ihtilale geçmeden önce bu ihtilale sürükleyen önemli sebepler üzerinde ana hatlarıyla durmak gerekir.

1917 Rus İhtilali'nin ilk kıvılcımları 1905 yılında Rus-Japon savaşıyla birlikte başlamıştır. Sonradan Azerbaycan Halk Cumhuriyetinde bakanlık da yapmış olan Naki Keykurun, kendisinin kaleme aldığı *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905 - 1920)* kitabında bu konuya değinerek, Rus-Japon savaşında, Rusya'nın yenilgisini, Rusya içersindeki diğer milletlerin gözünde “Yenilmez Rus” imajını yıkararak, Çar Hükümetine karşı uyanış başlattığını söyler². Naki Keykurun'un bu sözlerine destek olarak Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristanı* kitabında, 1905 Rus-Japon Savaşının Çar egemenliğindeki halkların uyanışını tetiklediğinden bahseder³.

Yukarda da bahsettiğimiz gibi, 1905 Rus-Japon Savaşı ve savaştan sonra başlayan eylemler 1917 Rus İhtilali'nin ilk habercileriydi. 1905 savaşından sonra hem Rusya'nın içersinde, hem de Rusya dışında teşkilatlanmış Çar karşıtları için, yeni bir ihtilalde nasıl hareket edeceklerini gösteren bir ders oldu⁴.

Çarlık Rusya'sını ihtilale götüren sebepler sadece bunlar da değildi elbet. İngiliz tarihçi Edward Hallett Carr'a göre; 1917 Şubat Devrimi, esas olarak ekonomik nedenlere dayanmıyordu. Öyle ki Carr: “*Savaşın neden olduğu yoksunlukların ve ödenen bedelin paylaşımında açıkça görülen eşitsizliğin çileden*

¹ Aslında devrim 8 Mart'ta başlamış fakat o dönemde Rusya'da kullanılan Jülyen Takvimi'ne göre 23 Şubat'a denk geldiği için "Şubat Devrimi" olarak tarihe geçmiştir.

² Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)*, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s.11

³ Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan'ı*, Çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981., s. 77

⁴ Cafer Seydahmet, *Rus İnkılabı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 97

*çıkardığı bir halkın kendiliğinden isyandı.*⁵” sözleriyle açıklıyor. Daha net bir ifade ile, bu bir sosyal patlamayı tetiklemişti.

İngiliz tarihçi Carr’ın yukarıda belirttiği gibi, savaştan dolayı git-gide büyüyen açlık ve yoksulluk, yaşam koşulları iyice kötüleşen halkı isyana sürükledi. Bu sebepten 1917 yılının ilk günlerdin itibaren işçiler greve gittiler. 1917 yılının Şubat ayına kadar Rusya genelinde greve giden işçi sayısı 670.000’den fazla oldu. Şubat ayının ikinci haftasından itibaren olaylar daha da büyüdü. Halktaki bu hareketlilik Rus Duma’sına⁶ da yansdı. Duma’nın milletvekilleri Çarın devrilmesi konusunda hemfikirdiler. Yaşanan bu olumsuz gelişmeler Çar’a iletilse de, Çar, yaşananları fazla dikkate almıyor ve yaklaşan tehlikeyi göremiyordu.

Petrograd’da siyasi bir propaganda merkezine dönüşen dev ekmek kuyrukları, fırınların yağmalanmasıyla neticelendi. Bunu takiben grev giden fabrika işçileri, kitlesel olarak protestolar başlattılar. Bir süre sonra toplumun hemen-hemen her kesiminden insanlar sokaklara dökülmeye başladı.

Bolşevik Komitesinin çağrısı üzerine 8 Mart Dünya Kadınlar Gününü kutlamak için sokaklara çıkan kadınlar, Çar aleyhine yapılan gösterilere destek vermesiyle birlikte protestolar daha da büyüdü. Bir gün sonra Petrograd’ın Nevski Bulvarında eylem yapan insan sayısı 200.000’e ulaştı. Bu gösteriler 10 Mart günü 300.000 kişinin katıldığı devasa bir ayaklanmaya dönüştü⁷. Çar Hükümeti isyanı bastırmak için gönderdiği jandarma ve polis kuvvetleri, halkın üzerine ateş açınca olaylar daha da büyüdü. Bir gün sonra bölgeye sevk edilen askeri birlikler de, göstericileri değil, göstericilerle savaşan atlı polis birliklerini vurdular.

12 Mart günü halk isyanına Petrograd’daki diğer askeri birlikler de katıldı. Aynı gün akşama kadar isyana katılan askerlerin sayısı 60.000 geçti. Göstericiler bir-bir Çar Rejimi bakanlarını ve Generallerini tutukladılar. Böylece ayaklanma göstericilerin zaferiyle sonuçlandı. Bu haber çok kısa sürede Rusya’nın diğer

⁵ Edward Hallet Carr, **Sovyet Rusya. Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923**, C. I, Çev: Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul,1989,s. 75.

⁶ Duma - Meclisi

⁷ Uygur Kocabaşoğlu, Berge Metin, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, İletişim Yayınları, Ankara 1994, s. 43

şehirlerine de ulaşınca, devlet daireleri işçi ve askerlerin eline geçti⁸. Olaylar sonucunda, 14 Martta Çar II. Nikola tahtan çekilmesi hakkındaki beyannameyi imzalamaya mecbur oldu. Bir gün sonra Çarın tahtan çekilmesi haberi dünyaya ilan edildi⁹.

2. Ekim Devrimi¹⁰

Çarın devrilmesinden sonra Rusya'da iki esas güç ortaya çıktı. Birisi 12 Martta devrimler sırasında işçi ve askerlerin katılımıyla kurulan Petrograd Sovyeti¹¹ (Petrograd İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti), diğeri ise Kurucular Meclisi toplanan kadar yönetimi ele alan Geçici Hükümet.

Geçici Hükümet kurulurken her ne kadar Petrograd Sovyeti'nden de 2 üye istenmişse de, Petrograd Sovyeti bu teklifi reddetti. Fakat bazı şartlar karşılığında Geçici Hükümeti destekleyeceğini açıkladı.

15 Martta Başbakan ve İçişleri Bakanı G. E. Lvov başkanlığında kurulan Geçici Hükümette, çoğunluk Liberaller olsa da, kabinede sağ kanattan Guçov ve Lvov, sol kanattan ise Kerenski vardı.

Geçici Hükümet, ilk iş olarak bir bildiri yayınlayarak yapılacak işler hakkında bilgi verdi. Fakat bu bildiride, halkın beklediği savaş ve toprak meseleleri hakkında bir şey yoktu.

Petrograd Sovyeti, Geçici Hükümet ile arasında bir iletişim komitesinin kurulmasına karar verdi. Böylece Geçici Hükümetin faaliyetlerini etkileyebilecekti. Nitekim Geçici Hükümet, her ne kadar ülkede dağılmış düzeni sağlamak için yerel yönetim başkanları görevlendirse de, bölgelerde Sovyetler daha güçlüydü¹².

Petrograd Sovyeti de kendi bünyesinde 3 grubu: Sosyalist Devrimciler, Menşevikler ve Bolşevikleri birleştiriyordu. Söylemleri itibarıyla Şubat

⁸ J. V. Stalin, **Eserler**, (1. Baskı), C. 15, İnter Yayınlar, İstanbul y.y., s 191-192

⁹ Kocabaşoğlu, Metin, **a.g.e.**, s.44

¹⁰ Normalde devrim 7 Kasım 1917'de gerçekleşti. Fakat o dönemde Rusya'da kullanılan Jülyen Takvimi'ne göre 25 Ekim'e denk geldiği için "Ekim Devrimi" olarak bilinir.

¹¹ Sovyet-Konsej

¹² Ülkü Çalışkan, "27 Şubat Devrimi Sonrasında Geçici Hükümetin Kuruluşu ve Yönetim Problemi", **Türkiyat Mecmuası**, C. 28/1, 2018, s. 6-9.

Devriminden en kazançlı çıkan grup Menşevikler gözüktüyordu. Fakat köylülerin desteklediği Sosyalist Devrimcilerin de hatırı sayılacak kadar halk arasında desteği vardı. Petrograd Sovyeti içersinde en zayıf olanı Bolşeviklerdi. Bunun en büyük sebebi Bolşevik liderlerin sürgünde olması ve merkezde olan Bolşevikler ile irtibatın az olmasıydı.

Devrimden sonra sürgündeki Bolşevik liderlerin dönüşü, bu kanadın aktifleşmesine sebep oldu. Bilhassa, gazetelerdeki yazılarla fikirlerini geniş halk kitlelerine ulaştırdı. Bu liderlerin geri dönüşü, özellikle Nisan ayında Lenin gelişi ve meşhur “Nisan Tezleri”ni anlatması, Bolşevikler ile Petrograd Sovyeti’nin diğer gruplarıyla arasındaki fikir ayrılığının derinleşmesiyle sonuçlandı¹³.

Lenin, Bolşeviklerin başına geçmesinden sonra bu kanatla Sosyalist Devrimci ve Menşevikler arasındaki en büyük fikir ayrılığı savaş konusundaydı. Bolşevikler savaşın derhal durdurulmasından yana tavır alıyorlar ise de, Petrograd Sovyeti’nin diğer grupları, Geçici Hükümetin de desteklediği savaşın devam ettirilmesini savunuyorlardı. Diğer bir ayrı düşükleri konu da, Bolşevikler, yönetimin tamamen Sovyetlere verilmesini savunurken, diğer grup ülkede düzen tesis edilene kadar Geçici Hükümet ile işbirliği yapmaya daha yakındı.

Nisan sonlarına doğru Geçici Hükümetin aldığı savaşa devam kararı neticesinde halk yeniden sokaklara döküldü. Halk ile Hükümet yanlılarının savaşından sonra olaylar ancak, Geçici Hükümetin barış anlaşması yapacağını ilan etmesiyle durdu. Birkaç gün sonra da kabine istifa etti. 2 Mayıs’ta prens Lvov başkanlığında kurulan yeni hükümete, Petrograd Sovyeti’nden 5 üye de dahil edildi. Kurulan yeni hükümet de, halefi gibi yeniden savaşa devam kararı aldı. Geçici Hükümetin aldığı bu karar, Haziran ayı içersinde çeşitli günlerde toplanan Birinci Rusya Sovyetleri Kongresinde de, oy çokluğuyla desteklendi. Ancak alınan bu karar, halk ve ordu arasında huzursuzluğu artırdı. Halkın, Geçici Hükümete olan inancı sarsıldı.

¹³ Carr, a.g.e., s. 75-83,

Bu ortamda, 3-5 Temmuz arası yeni bir halk ayaklanması patlak vererek, orduyla hükümeti karşı karşıya getirdi. Geçici Hükümet, ayaklanmanın sorumlusu olarak gördüğü Bolşevik liderler hakkında tutuklanma kararı çıkardı. Bazı Bolşevik liderler yakalanırken, Lenin ve Zinovyev, Finlandiya'ya kaçtı.

Yaşanan krizden sonra hükümet istifa etti. İstifa eden kabinenin yerine, Kerenski başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Bu hükümette önceliklere nazaran sol kanat daha çok üstünlüğü teşkil etti.

Yaşanan hükümet krizlerinden sonra, ordu içinde de, daha şubat devriminden itibaren düşünülen, askeri bir darbe ile devletin askeri diktatörlükle yönetilme fikri, artık ciddi şekilde düşünölmeye başlandı. Bu amaçla da atılan adımlar, Müttefik Devletlerin desteğini alan, Rus Orduları Başkomutanı Kornilov ile Başbakan arasında huzursuzluk yarattı.

Kornilov'un Petrograd'a hareket emri verdiği birlikler, işçiler tarafından durdurulması ve askerler arasında Sovyetlerin söz sahibi olması bu hareketi başarısızlıkla sonuçlandırdı. Neticede Kornilov başta olmakla birçok üst düzey General tutuklandı. Bu olaydan sonra Bolşevikler, Petrograd başta olmakla birçok bölge Sovyetlerinde üstünlük sağladı. Halk arasında desteği iyice azalan Geçici Hükümetin, üçüncü ve son kabinesi 25 Eylül 1917 de kuruldu. Fakat bu hükümetin ömrü sadece bir ay olacaktı¹⁴.

Rusya'da gerçekleşen olaylarda kenardan kalmak istemeyen Lenin, 9 Ekim 1917 de gizli şekilde yeniden Başkente döndü. Lenin dönüşünden sonra ellerli iyice güçlenen Bolşevikler, Geçici Hükümete son darbeyi vurmak için yeni bir ayaklanma planları yaptı. Bunu hayata geçirmek için de Bolşevik liderlerden Troçki, "Askeri Devrimci Komite"yi kurdu¹⁵. Ancak hala Petrograd Sovyetleri arasında yönetimin, Geçici Hükümetten demokratik yolla alınmasını isteyenler vardı. Uzun uğraşlar sonucunda Lenin nihayet Petrograd Sovyeti'nin Merkezi Komitesini darbeye ikna etti. Fakat, Geçici Hükümette boş durmuyordu. Hükümet, Almanların ilerleyişini bahane ederek, başkentteki askeri garnizonun yarısını

¹⁴ Çalışkan, *a.g.m.*, s. 9-15

¹⁵ Carr, *a.g.e.*, s. 96-97

şehirden çıkacağını duyurdu. Bu aslında Bolşeviklerin gücünü kırmak için yapılan bir hareketti. Başbakan Kerenski, Bolşeviklere karşı beklenen hareketi 23 Ekim akşam başlattı. Başbakanın Bolşevik matbaalarını kapatma emri, Troçki için bulunmaz bir fırsat oldu. 24 Ekimde Harekete geçen Bolşevik kuvvetleri, hükümetin önemli merkezlerini ele geçirdi.

25 Ekim 1917 yılında yapılan Rusya Sovyetleri İkinci Kongresinde Lenin, Bolşeviklerin zaferini ilan etti. Bir gün sonra bölgelerde Halk Komiserleri Konseyi kuruldu.

Rusya'daki Bolşevik Devrimi her ne kadar zafere ulaşsa da, Rusya'nın birçok bölgesinde hala Bolşeviklere muhalif gruplar vardı. Bu da Bolşeviklerin Rusya'da tam iktidarı alması için yeni bir mücadele içine gireceklerini gösteriyordu¹⁶.

3. Rus İhtilali Sonrası Güney Kafkasya'daki Siyasi Durum

Rusya'da 8 Mart 1917'de gerçekleşen “Şubat Devrimi” ile yönetimi, demokratik seçimle toplanacak Kurucular Meclisine kadar, Geçici Hükümet ele aldı. Rusya'nın tüm vilayetleri gibi Güney Kafkasya'da da merkeze bağlı geçici bir hükümet kuruldu.

Güney Kafkasya'da, daha önceden Rus Duma'sına (meclisine) seçilen Gürcü, Müslüman (Azerbaycanlı) ve Ermeni Milletvekillerinden ibaret “Transkafkasya Özel Komitesi” oluşturuldu. Başkanlığını Rus V. A. Kormalov yaptığı komitenin diğer üyeleri: Gürcü A. İ. Çenkeli, Gürcü K. Abaşidze, Ermeni M. İ. Papazcanyan ve Azerbaycanlı M. Y. Caferov'du¹⁷. Daha sonra bu Özel Komiteye yapılan seçimlerde öne çıkan üç esas parti dahil oldu. Azerbaycan Türklerinin Müsavat, Gürcülerin Sosyal Demokrat, Ermenilerin ise Taşnaksütyun partisi¹⁸.

¹⁶ Çalışkan, *a.g.m.*, s. 16

¹⁷Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, 1. Baskı, Çev: Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 123-124.

¹⁸ Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, 1. Baskı, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975, s. 245.

25 Ekim 1917'de (Miladi takvime göre 7 Kasım 1917) "Ekim Devrimi"nden sonra Rusya'da yönetimi Bolşevikler devraldı. Rusya'daki bu iktidar değişimi, Ermeni Stepan Şaumyan'ın başkanlığındaki Bakü Komiserliği dışında, Güney Kafkasya'nın hiçbir yerinde tanınmadı¹⁹. Ardından 24 Kasım 1917'de toplanan Transkafkasya Özel Komitesi, dört günlük gergin tartışmaların sonunda kendini feshetti. Feshedilen komitenin de yerine, Azerbaycanlı, Gürcü, Ermeni ve Rus vekillerden oluşan "Transkafkasya Komiserliği" isminde geçici hükümet kuruldu. Hükümetin yayınladığı beyannamede, Rusya'daki karışıklık sakinleşene ve Kurucular Meclisi toplanana kadar yönetimde kalacağı vurgulandı. Ayrıca bakanlıklar, hükümeti temsil eden milletvekilleri arasında dağıtıldı. Dağıtılan bakanlıklar arasında sadece Dışişleri Bakanlığı yoktu. Bu da, Transkafkasya Komiserliği'nin, Kafkasya'nın sadece iç işlerini halletmek için kurulduğunu gösteriyordu²⁰.

Komiserlik kurulduktan hemen sonra hükümetin içinde bölgenin en büyük üç milleti olan Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni Fraksiyonları²¹ oluşturuldu. Fraksiyonlarda müzakere olunmayan hiçbir karar Komiserliğin toplantısına çıkarılamazdı. Komiserlikte her ne kadar bağımsız dış siyaset yürütmek konusunda fikir ayrılıkları olsa da, devam eden Birinci Dünya Savaşı sebebiyle diğer devletlerle ilişki kurmak gerekiyordu. Bu fikri ortaya atan, destekleyen ve gerekli sayan, Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığındaki Azerbaycan Fraksiyonuydu. Nitekim çok geçmeden Komiserlik ilk dış ilişkisini Osmanlı Devletiyle kurdu. 18 Aralık 1917'de Erzincan'da Transkafkasya Komiserliğiyle Osmanlı Devleti arasında yapılan anlaşma neticesinde, Rus Ordusunu Kafkas cephesinden çıkardı. Hemen ardından 19 Aralıkta Transkafkasya Komiserliği, Rus Ordusu'nun feshedilmesi hakkında kararı onaylamasıyla bölgede, sadece Milli Kolordular kaldı. Hükümet bu kolordularla kendi ordusunu kurmayı planlıyordu. Bu kolordu içinde Gürcü ve Ermeni birlikleri kolayca kurulduğu halde, Çar Rusya'sının siyaseti gereği, yani Müslümanları orduya almama uygulaması sebebiyle, Azerbaycan

¹⁹Swietochowski, *a.g.e.*, s. 147.

²⁰ Baykara, *a.g.e.*, s. 246.

²¹ Fraksiyon- Bir siyasi partinin politikasını, meclis başta olmakla çeşitli kurum ve kuruluşlarda yürütmek için teşkilatlanmış grup.

birliği kurulamadı. Bu sebeptendir ki, Rus ordusundan kalan silahlar, Gürcü ve Ermeni birlikleri arasında pay edildi. Azerbaycan Fraksiyonunun üyesi Aslan Bey Safikürdski bu gerçeği şöyle ifade ediyor: “*Transkafkasya’da küçük kardeşlerimiz olan Ermeni ve Gürcüler silahlandırıldıkları halde, büyük kardeş olan Müslümanlara silah verilmedi.*”

Komiserlik idaresindeki birçok boşluğu gören hükümet üyeleri 22 Şubat 1918 yılında toplanarak “Transkafkasya Seymi”nin kurdular. Seymi’n²² kurulmasıyla yönetimde ağırlık merkezi komiserlikten Seym’e geçti²³.

Kurulan Seym’de de, Fraksiyonlar arasındaki farklılıklar kendini gösteriyordu. Seymi’n Gürcü ve Ermeni tarafı kendilerini Rusya’nın bir parçası görüyor ve bunu açık-açık dile getiriyordu. Ancak sonradan ismi “Azerbaycan Milli Şurası” olarak değiştirilecek Seymin Azerbaycan Fraksiyon ise, Birleşik Kafkasya Hükümeti’ni destekliyordu²⁴. Nitekim Osmanlı Devleti de 14 Mart 1918 yılında Seym ile yapacağı barış görüşmelerinde de Transkafkasya’nın bağımsızlığının ilanını şart koşacaktı.

Diğer taraftan, Sovyet Rusya ile Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında yapılan Brest-Litovsk Anlaşması’na göre Ardahan, Kars ve Batum Osmanlıya verildi. Osmanlı Devleti de, bu antlaşmayı esas alarak, Transkafkasya Seymi’nden bu bölgeleri boşaltmasını talep etti. Seym ise, Bolşevik Hükümetini ve anlaşmalarını tanımadıklarını ileri sürerek bu talebi reddetti. Ardından mesele 14 Mart 1918’de yapılan Trabzon Konferansı’na taşındı. Ancak buradan da bir sonuç çıkmadı. Çünkü Seymi teşkil eden milletler arasında bir birlik yoktu. Ermeniler Karsı, Gürcüler ise Ardahan ve Batum’un Osmanlıya verilmesine karşıydı. Neticede 13 Nisan 1918’de toplanan Transkafkasya Seymi, Trabzon görüşmelerinin durdurulması ve Osmanlı Devleti’yle savaşa hazırlanılması yönünde karar çıkardı. Bu karara Azerbaycan Fraksiyonu sert tepki verse de, ülkede askeri hal ilan edilmesinin, Gürcü ve

²²Seym-Ali yasama organı, parlamento, meclis.

²³“Zaqafqaziya Komissarlığı”, **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 445.

²⁴Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, 1. Bakı, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 68-69

Ermenilerden oluşan “Ali Savunma Şurası”nın kurulmasını engelleyemedi. Fakat bir gün sonra (14 Nisan 1918) Osmanlı Ordusu’nun Batum’u almasıyla taşlar yerine oturdu²⁵.

Öte yandan Lenin’in, Kafkasları Sovyetleştirmekle görevlendirdiği Stepan Şaumyan’ın başkanlığındaki Bakü Sovyet Komiserliği’ne bağlı askerler, Müslüman Türklere karşı misli görülmemiş katliam yaptı. Ruslar tarafından tepeden tırnağa silahlanmış Ermeni ve Rus birlikleri 1918 yılının Mart ayının sonları ve Nisan ayının başlarına doğru başta Bakü olmakla, Azerbaycan’ın hemen-hemen bütün bölgelerinde yaşlı, kadın, çocuk ayırımı yapmadan soykırım yaptı. Şaumyan, bu soykırımları yaparken, Seym’deki Ermenilerden de yardım alması Seym’deki krizi daha da derinleştirdi²⁶. Bu soykırımlar sebebiyle, 20 Nisan’da yapılan müzakerelerde çıkan krizden dolayı, mevcut Transkafkasya hükümeti istifa verdi. Ardından Azerbaycan Fraksiyonunun dayatmasıyla 22 Nisan’da toplanan Transkafkasya Seymi, bağımsız “Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti”ni ilan etti.

Fakat bağımsız cumhuriyetin kurulması iç ve dış meseleleri halletmedi. Çünkü Seym’in genel bir programı yoktu. Her Fraksiyon birbirine zıt siyasi görüşte idi. Buna birde Gürcü Fraksiyonunun, Batum’da, Almanlarla yaptığı gizli anlaşmanın ortaya çıkması eklenince artık bu Cumhuriyetin fazla yaşamayacağı anlaşıldı. Zaten Gürcü tarafı da, Gürcistan’ın bağımsız olması fikrini yavaş-yavaş dile getirmeye başlamıştı. 26 Mayıs 1918 yılında yapılan Seymin son toplantısında Gürcü Fraksiyonunun üyesi İ.G. Sereteli, Transkafkasya Seymi’nin feshedildiğini ilan etti. Bu, Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti’nin yıkılıp yerine bağımsız devletlerin kurulması anlamına geliyordu²⁷. Hemen ardından Gürcü ve Ermeniler peş-peşe kendi devletlerinin kurulduğunu ilan ettiler.

Gürcü ve Ermenilerin kendi devletlerini kurması üzerine Seym’in Azerbaycan Fraksiyonu da kendini “Azerbaycan Milli Şurası” olarak ilan etti. Ardından 28 Mayıs 1918’de Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki Azerbaycan

²⁵“Zaqafqaziya Seymi”, AXCE, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 447-448.

²⁶Baykara, *a.g.e* , s. 250-252.

²⁷Zaqafqaziya Seymi”, s. 447-449.

Milli Şurası, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etti²⁸. Bu devlet, tarihte “Azerbaycan” ismiyle kurulan ilk devletti²⁹. Zira bu tarihe kadar Azerbaycan ismi sadece bir bölgeyi temsil ediyordu. Merkezi Tebriz olan bu bölgenin de yarısından fazlası İran sınırları içerisinde bulunuyor. Bu yüzden devletin isminin Azerbaycan olmasına İran şiddetle karşı çıkmıştı. Hatta bu konuyla alakalı İran Hükümeti, Osmanlı Devletindeki elçiliği aracılığıyla serzenişte bulundu³⁰.

Bölgede bağımsız devletlerin kurulması, Güney Kafkasyada yeni ve büyük olayların olacağını işaretleriydi.

²⁸ Mustafa Görüryılmaz, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918**, 1. Baskı. Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2007, s. 63-64.

²⁹Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, **DİA**, C: IV, İstanbul 1991, s. 320.

³⁰ BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivleri), HR.SYS. 2456/29/0

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN KURULUŞU VE AZERBAYCAN HAREKATININ BAŞLAMASI

1.1. Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu

Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildikten sonra devletin bağımsızlığını tehdit eden önemli bir güç vardı. Bu güç, aylardır Müslüman halka karşı soykırım yapan ve yeni kurulan Azerbaycan devletini yok etmek isteyen Ermeni Stepan Şaumyan başkanlığındaki Bakü Sovyet Komiserliği'ydi. Azerbaycan Hükümeti, hem kendisine karşı çevrilen bu oluşumu yok etmek, hem de başkenti, geçici olarak ilan edilen Gence şehrinden, Bakü'ye taşımak istiyordu. Ancak Sovyet Rusya'sından destek alan Şaumyan: “*Size Azerbaycan'ın istiklali yerine bir mezarlık teslim edeceğim*” diyerek Azerbaycan'ı tehdit ediyordu. Ne yazık ki, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin buna karşı koyacak güçlü bir ordusu yoktu. Üstelik Şaumyan, Bolşevik ordularını toplayıp Gence üzerine yürümeye hazırlanıyordu³¹. Nitekim Kafkas İslam Ordusu gelene kadar da katliamlar başlamıştı³². Zaten Azerbaycan Cumhuriyeti de bağımsızlığını ilan ettikten sonraki ilk hedefi, Bakü'yü işgalden kurtarıp Azerbaycan'ın başkenti yapmaktı³³. Durum böyleyken, Azerbaycan Hükümeti, acilen askeri yardım alabilecekleri müttefik arayışına girdi. Bu da Osmanlı Devleti'nden başkası değildi.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Osmanlı Devletiyle 4 Haziran 1918 yılında Batum Antlaşması'nın imzaladı. Bu anlaşmanın 4. Maddesi aynen şöyleydi: “*Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyyesi tarafından talep vuku'unda Hükümet-i Osmaniyye intizam ve asayiş-i dahilinin te'min ve i'adesi için lede'l-icab silah kuvvetiyle mu'avenetde bulunacaktır.*”³⁴

³¹Baykara, a.g.e , s. 250-252.

³² BCA (Başkanlık Cumhuriyet Arşivleri), 930, 01, 2, 27, 2.

³³ Vügar İmanov, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918 (Azerbaycan Belgelerine Göre)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2006, s.41

³⁴ Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi, 1914-1918**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 161

4. Maddeye esaslanan Azerbaycan Hükümeti, resmi olarak yardım talebinde bulundu³⁵. Bu yardım resmi olarak Haziranda talep edilmişse de, aslında daha önce (1918 yılının başlarında) Ermeni katliamlarının yaklaştığını görerek Osmanlı Devletine, Nağı Bey Şeyhzamanlı Başkanlığında gönderilen bir heyetle iletilmişti. Bu heyet İstanbul'da önce Sultan Mehmet Reşat, daha sonra Talat Paşa, ve en son Enver Paşayla görüşerek, onlardan yardım için Kafkasya'ya bir ordu gönderilmesini istemişlerdi³⁶.

Osmanlı Devleti'nin olası bir Kafkas hareketine ilk karşı çıkan, Kafkasya'da ve özellikle Bakü petrollerinde gözü olan Almanya'ydı. Almanya, müttefiki olan Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Anlaşması'nda belirlenen bölgenin doğusuna geçmemesini istedi. Enver Paşa bunu bildiği için çalışmaları son derece gizli tuttu. Büyük devletlerin dikkatini çekmemesi için de ordunun, Kafkaslarda yaşayan Müslümanlardan teşkil edilmiş görüntüsü vermeye çalıştı. Bu sebepten orduya Kafkas İslam Ordusu ismi verildi. Ayrıca Nuri Paşa'nın hızlı hareket edebilmesi için Sultan Mehmet Reşat tarafından Kafkas İslam Ordusu komutanı olduğuna ve Kafkasya'da Halife adına faaliyet göstereceğine dair ferman verildi³⁷.

Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı için ilk düşünülen subay, Prens Faruk'tu. Fakat Prens Faruk'un çok içki içmesi sebebiyle Nağı Bey Şeyhzamanlı, bu subayın Kafkasya'da rağbet görmeyeceğini Enver Paşaya ilettili. Onun yerine, Rus gazetelerinden tanıdıkları, Enver Paşanın da kardeşi olan Nuri Paşayı istedi. Nuri Paşanın yaşı küçük olduğu için ilk önce Enver Paşa buna itiraz etse de, Nağı Bey Enver Paşa'nın Kafkaslarda büyük saygınlığı olduğunu ve böyle bir orduya ancak Nuri Paşa gibi birinin kumanda etmesinin doğru olacağı hususunda Enver Paşayı ikna etti. Enver Paşa bu talebi geri çevirmedi. Kafkasların Türk ve Müslüman halkını teşkilatlandırması ve onlardan bir ordu kurması için kardeşi Nuri Beyi görevlendirdi. Nuri Bey ve onunla gidecek subayların rütbeleri de yükseltildi.

³⁵ Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy II (1575-1918), T. C. Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:9, Ankara 1993, s. 217

³⁶“Qafqaz İslam Ordusu”, AXCE, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 100.

³⁷Görüryılmaz, a.g.e. s. 73-76.

Kurulacak orduyu komuta etmesi için Nuri Bey, Yarbaylıktan Tümgeneralliğe terfi ettirildi³⁸.

Nuri Paşa 25 Mart 1918 yılında 6. Ordu'nun bulunduğu Musul'a gitti. Nuri Paşa, 20 kişilik subay ve gerekli askeri personelle 8 Nisanda Musul'dan hareket etti. Buradan Tebriz'e, oradan da Aras Nehri üzerinden Zengezur'a vardı. 20 Mayıs'ta Azerbaycan'a varan Nuri Paşa, ilk olarak Halifenin fermanını yayınladı³⁹.

Nuri Paşa, Azerbaycan topraklarına girdiği zaman ülkenin güneybatısında yaşanan Ermeni vahşetini kendi gözleriyle gördü. Bu katliamların önüne geçebilmek için, Binbaşı Halil Beyin yanına iki subay da vererek, Nahçıvan ve Ordubad şehrinde halkı teşkilatlandırmak için görevlendirdi. Nahçıvan bölgesinin Kumandanlığına atanan Halil Bey, burada halkı teşkilatlandırıp kurduğu orduyla Ermenilere karşı önemli başarılar elde etti⁴⁰.

Kafkas İslam Ordusu'nun ilk Karargahı olarak Nuha⁴¹ şehri düşünülse de, Nuri Paşa stratejik sebepten dolayı karargahını Gence'de kurmak istiyordu. Bu amaçla 25 Mayıs'ta vardığı Gence'de halkın sevinç gösterileriyle karşılandı⁴².

Kafkas İslam Ordusu'nun Gence'ye ulaşmasını halk büyük bir sevgiyle karşıladı. Gence halkı, Kafkas İslam Ordusu'nun şanına kurbanlar kestiler. Çünkü bu ordu, onların kurtuluşunun müjdesiydi⁴³.

1.1.1. Ordunun Yeni Askeri Birliklerle Takviye Edilmesi

Gence'deyken ülkenin askeri durumu hakkında bilgi alan Nuri Paşa, Azerbaycan'a takviye Türk birliklerinin gönderilmesi kanaatine vardı. Bu

³⁸ Keykurun, a.g.e., s. 100-102.

³⁹ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.72

⁴⁰Nejdet Karaköse, **Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği İle Nuri Paşa (Killigil)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2010, s. 129.

⁴¹ Şimdiki Şeki Şehri

⁴² Yüceer, a.g.e., s.72

⁴³Görüryılmaz, a.g.e, s. 78-79.

düşüncesini 3. Ordu komutanı Vehbi Paşaya ileterek devletin ilgili kurumlarından Azerbaycan'a takviye birlikler gönderilmesini istedi⁴⁴.

Aynı niyetini Enver Paşaya yazdığı mektupta da belirten Nuri Paşa, Azerbaycan'daki askeri kuvvetin yetersiz olduğunu bildiriyordu⁴⁵.

Nuri Paşanın bu isteği ve 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşması'nın şartlarına dayanarak, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin resmi yardım talebi, Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi. Osmanlı Devleti, Zaman kaybetmeden Albay Mürsel Bey komutasındaki 5. Kafkas Piyade Tümeni'ni Gence'ye gönderdi⁴⁶. Mürsel Bey komutasındaki 5. Kafkas Piyade Tümeni'ne 9, 10 ve 13. Kafkas Piyade Alayları, 19 ve 42. Süvari Alayları, 5. Kafkas Sahra Topçu Alayı, Şnayder ve Dağ Topçu Alayları da dahildi. Bunlara ek olarak haberleşme, sıhhiye, seyyar hastane ve ekmekçi gibi yardımcı birlikler de gönderildi. Sayı verecek olursak, 5. Kafkas Piyade Tümeni 257 subay, 5.575 er ve 1266 hayvandan oluşuyordu.

İlk olarak 5. Kafkas Piyade Tümeni, Cemil Cahit Bey ve Zihni Bey komutasında iki alay ile birlikte 4 Haziranda Gence'ye doğru hareket etti. Karakilis'in kuzeyinden hareket eden alaylar yolda Ermeni çeteleriyle de savaşarak 9-10 Haziranda Kazak ve Tovuz şehir üzerinden Azerbaycan'a dahil oldular. 5 gün sonra da, Tümenin diğer kısımları da Gence'ye ulaşarak Kafkas İslam Ordusu'na katıldılar.

Kafkas İslam Ordusu'na bu askeri birlikten başka, Galiçya cephesindeki 15. Piyade Tümeni'nden önce 38. Alay, arkasından ise 56. Alay, 36. Tümen'den de 106. ve 107. Alay katıldı⁴⁷.

Bu tümene General Aliğa Şihlinski komutanlığında yeni kurulan, ancak sayıca az olan Azerbaycan Milli Ordusu ve gönüllülerden oluşan bir birlik de eklenerek Kafkas İslam Ordusu'na katıldı⁴⁸.

⁴⁴"Nuru Paşa", **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 270.

⁴⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914 - 1922)**, 4. Baskı, İstanbul Remzi Kitabevi 1992, s. 361-411.

⁴⁶ "Qafqaz İslam Ordusu", s. 100.

⁴⁷Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 78-79.

Kafkas İslam Ordusu'nun takviye birlikleri Gence'ye geldikten sonra Nuri Paşa, Enver Paşa tarafından 5 Nisan da hazırlanmış olan 12 Maddelik talimata göre Kafkas İslam Ordusunu teşkilatlandırmaya başladı. Kafkas İslam Ordusu'na katılan her birlikte bu talimatnameye esasen teşkilatlanıyordu⁴⁹.

1.2. Haziran Krizi (16 Haziran 1918)

Kafkas İslam Ordusu'na yeni takviye güçler geldiği dönemde, tarihe "Haziran Krizi" olarak geçen siyasi bir kriz patlak verdi. İçinde Azerbaycan'ın farklı partilerini barındıran Azerbaycan Milli Şura Hükümeti merkezini, Tiflis'ten Gence'ye taşıdı. Lakin Nuri Paşa bu hükümete soğuk davrandı⁵⁰. Bu soğukluk bir süre sonra derinleşerek siyasi krize dönüştü. Azerbaycan Milli Şurası bu krizin çözümü için Nuri Paşaya bir heyet gönderdi. Ancak Nuri Paşa: "*Ben askerim, siyasetten anlamam. Bu meseleyi ordunun siyasi müşaviriyle halledin*" diyerek heyeti Kafkas İslam Ordusu'nun siyasi müşaviri Ahmet Bey Ağaoğlu'na yönlendirdi⁵¹. Ahmet Bey ise gelen heyete: "*Halk, Milli Şurayı istemiyor. Kendi gücünüze güvenirsiniz meclisinizi açın. Ancak halk size isyan ederse Türk askeri karışmaz. Çünkü asker buraya kardeşlerini kurtarmak için gelmiştir, ahaliye kurşun atmak için değil. Eğer uzlaşma sağlamak istiyorsanız Milli Şura'yı feshedin. Yeni hükümeti de Nuri Paşa'nın istediği kimseler kursun.*" cevabını verdi. Heyet ise bu durumun, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehlike altına soktuğunu belirterek teklifi reddetti⁵². Fakat Milli Şura içersinden de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hacinski başta olmakla Nuri Paşaya inanan ve onun gerçekten Bağımsız Azerbaycan için çalıştığını söyleyenler vardı⁵³.

Ağaoğlu ve yapılan uzun müzakerelerden sonra heyet, Azerbaycan Milli Şurası'nın fesih olunması konusunda ortak noktaya geldi. Heyet bu meseleyi Milli

⁴⁸ "Qafqaz İslam Ordusu", s. 100.

⁴⁹ Yüceer, **a.g.e.**, s.72

⁵⁰Dilara Mehmetoğlu, **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunda (1918-1920) Mehmet Emin Resulzade'nin rolü**, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2004, s. 92.

⁵¹"İyun Böhranı", **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 72-73.

⁵²Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 92.

⁵³ Fariz Hasanov, **Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1918-1922)**, Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2004, s.27

Şuranın toplantısına getirince, Sosyal Demokrat ve sol görüşlü Himmet Partisi tepki olarak Şura'dan istifa etti⁵⁴. Gergin geçen müzakerelerden sonra nihayet 17 Haziranda uzlaşma sağlandı. Fatali Han Hoyski, altısı yeni, altısı da eski bakandan oluşan ikinci hükümetini kurdu. Bu kabineye eski 9 bakandan 3'ü alınmadı. Kabineye alınmayan eski bakanlardan ikisi aşırı sol görüşlü Haydarov ve Şeyhülislamzade ile Osmanlı karşıtlığıyla bilinen Caferov'du⁵⁵.

Her ne kadar birçok tarihçi bu meselede Nuri Paşayı suçluyorsa da aslında Paşanın bu kararı yerinde bir karardı. Çünkü Azerbaycan Milli Şurası'nın içinde sol eğilimli, Sovyetleri destekleyen ve Osmanlıya karşı olan partiler mevcuttu. Savaş durumunda, güvenliği tehlikede olan ve yeni kurulan bir devletin geleceği için bu partiler ile birlikte hareket etmek mümkün değildi. Nitekim bu partiler daha sonra Sovyet Rusya'sının Azerbaycan'ı işgalinde kendi rollerini de çok iyi oynayacaklardı⁵⁶. Nuri Paşa'nın, Bakü'nün alınmasından sonra askeri işler hariç, tüm yetkiyi hükümete teslim etmesi, bizim bu tezimizi doğruluyor.

1.3. Şark Ordular Grubu'nun Oluşturulması

Osmanlı Ordusunun Kafkasya'daki ileri hareketi sonrası askeri cephe genişledi. Bu cepheni kontrol altında tuta bilmek için yeni bir teşkilatlanma gerekiyordu. Bu niyetle 7 ve 9 Haziranda Başkomutanlık Vekaletinden verilen emir üzerine 2. Ordu lağvedilerek yerine 9. Ordu kuruldu. Ayrıca 9. Orduya 6. ve 3. Ordunu da ilave ederek Şark Orduları Grubu oluşturuldu.

Bu grubun en büyük vazifesi, Kafkas İslam Ordusu'na asker ve cephane başta olmakla her türlü desteği vermektir. Ayrıca, İran'daki Ermeni çetelerinin katliamlarını durdurmak ve İngilizlerin buradaki birliklerini kontrol altında tutarak, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan hareketine karadan müdahale etmelerini önlemek de, bu grubun esas vazifesiydi.

⁵⁴Baykara, **a.g.e.**, s. 267-268.

⁵⁵Swietochowski, **a.g.e.**, s. 180.

⁵⁶Bkz: "Hümmət", **AXCE**, C: 1, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 433.

Yeni kurulan 9. Ordunun Komutanlığına Yakup Şevki Paşa getirilirken, Şark Orduları Grubunun genel Komutanlığına ise Vehip Paşa tayin edilmişti. Fakat daha sonra 29 Haziranda istifa eden Vehip Paşa'nın yerine Halil Paşa atandı⁵⁷.

1.4. Kafkas İslam Ordusu'nun Harekate Başlaması

1.4.1. Gence' deki Ermenilerin Etkisiz Hale Getirilmesi

Kafkas İslam Ordusu'nun karargah kurduğu Gence şehri, 60 bin kişilik nüfusuyla Azerbaycan'ın Bakü'den sonra ikinci en büyük şehriydi. Gence Şehri Kür ırmağına dökülen Gence Nehri'yle ikiye ayrılıyordu. Nehrin batı kısmında Türkler ve az sayıda Ruslar, doğu kısmındaysa 20 binlik nüfusla Ermeniler yaşıyordu. Burada yaşayan Ermeniler de diğer bölgelerde olduğu gibi yerli Türklerle savaş halindeydi⁵⁸.

Bu da Nuri Paşa'nı endişelendiriyordu. Çünkü, Bolşeviklerle girişecekleri savaşta buradaki Ermeniler Türk Ordusunu arkadan vurabilirdi. Nuri Paşa endişelerinde haklıydı. Zira Rusların, Doğu Anadolu'daki işgali bitince, Anadolu'dan gelen Ermeniler burada yerleşerek 600 kişilik silahlı milis teşkilatı kurmuşlardı. Üstelik makineli tüfek, gerekli mühimmat ve piyade tüfekleriyle silahlanan Gence Ermenileri, Şaumyan'ın görevlendirdiği Rus Subaylardan da eğitim alıyorlardı.

Nuri Paşa, Kızıl Ordu'yla karşılaşmadan önce Türk Ordusu'nu arkadan vurmak için fırsat kollayan Ermenileri, silahsızlandırmak için harekete geçti. Gence'ye yeni ulaşan, Komutanlığını Binbaşı Cemil Beyin yaptığı 9. Kafkas Alayı ve Binbaşı Zihni Bey Komutasındaki 2. Süvari Alayına "Gence Müfrezesi" ismi verilerek, Ermenilerin üzerine gönderildi.

Gence Müfrezesi, 10 Haziran gecesi, Gence Nehrinin doğusuna geçerek Ermeni mahallelerini arkadan kuşatmaya başladı. 11 Haziran sabahı artık mahalle ile daha arkadaki Ermeni köylerinin irtibatı kesilmişti. Ermeni mahallesinin yakınında birde Almanların yaşadığı köy vardı. Bu Almanların da aynı Ermeniler gibi, silahlı milis teşkilatı bulunuyordu. Gence Müfrezesi, bu hareket için o,

⁵⁷ Yüceer, a.g.e., s.82

⁵⁸ Yüceer, a.g.e., s.14.

Almanlardan da istifade etmek istiyordu. Gence Müfrezesi'nin komutanlarıyla konuşan Almanlar, orduya yardım etmeye mecbur oldu.

Bütün bu tedbirler alındıktan sonra, harekate başlandı. İlk önce Üsteğmen Selahattin ve Samet Beylerin başını çektiği birlik, Ermeni mahallesine silahlarını teslim almak için gittiler. Ancak, Ermeniler gelenlere yayılım ateşiyle cevap verince, 9. Kafkas Alayı geri çekilmeye mecbur oldu. Bu saldırıda, 13 er şehit oldu, bir subay ile 6 er de yaralandı⁵⁹.

Harekete katılan subaylardan olan Mucip Kemalyeri bu saldırıyı hatıratında şöyle anlatıyor:

“Ermenilere teslim olmaları için verilen süre dolunca, ertesi gün askeri hareket başladı. Sokak arasına yeni girmiştik ki birden etrafımız sarıldı. Ağaçlardan bile üzerimize ateş açılıyordu. İçinde bulunduğumuz kötü vaziyetten cesaret alan 20-30 kadar Ermeni, üzerimize atladı. Karşı taraf ateşi kesmişti. Şimdi hiç alışkın olmadığımız sokak boğuşması başladı. Subaylarımız tabancaları ile ateş ediyor, Mehmetçik ise daha süngü takmaya fırsat bulamadan saldıran Ermenileri tepeliyordu. Kısa süren çatışmada baskıncular kayboldu. Biz de bu fırsattan istifade ederek 10 kadar yaralımızı sırtlayarak yavaş-yavaş geri çekildik. En önde yürüyen manganın şehit düşen 4 erinin cesedini de orada bırakmaya mecbur kaldık. Ermeniler ise 15 kadar ölü bırakmışlardı.⁶⁰”

Bu olaydan sonra mahalle tamamen kuşatıldı. Kuşatma ağırlaşınca Ermeniler bir papaz, bir sivil ve bir subay göndererek silahlarını bırakıp teslim olacaklarını, ancak, Gence'nin sivil halkının saldırısından korktuklarını söylediler. Bunun üzerine Cemil Bey, heyete can ve mal teminatı vererek akşama kadar süre tanıdı. Fakat, Ermeniler, yakaladıkları 15 Türk askerini vahşice parçalayarak katlettiler. Yine de Osmanlı Ordusu, kan dökülmesinden yana değildi. Ermenilere, saat 17:00'ye kadar süre tanıdı. Teslim olmadıkları halde mahalle toprakları vurulacaktı. Ancak Ermeniler teslim olmak yerine yarma hareketine girdiler. Türk

⁵⁹Görürüylmaz, a.g.e., s. 80.

⁶⁰Mucip Kemalyeri, **Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı 1917-1918**, Baha Matbaası, İstanbul 1972, s. 130.

Ordusu onları geri püskürttü. Ordu beklemeyi ve top atışına ertesi sabah başlama karar aldı.

Sabah günün ilk ışıklarıyla birlikte mahalleye top atışı başladı. Ayrıca Nuri Paşa, mahalledeki Ermenilere bir mektup göndererek teslim olmadıkları halde, askeri hükümlerin uygulanacağını söyledi. En sonunda Ermeniler, direnmenin faydasız olduğunu görerek teslim oldular. 14 Haziranda mahalle tamamen Türk Ordusu'nun kontrolüne geçti⁶¹.

Anlaşılan o ki, Nuri Paşa, Bakü'ye giden yolda hem çok kan dökülmesini, hem de cephaneliğin fazla kullanılmasını istemiyordu. Bu yüzden buradaki Ermenilerle fazla vakit kaybetmek istemedi.

1.4.2. Gökçay Savaşı (17-30 Haziran 1918)

Şaumyan yönetimindeki Bakü Halk Komiserliği, Gence üzerine uzun süredir hazırladığı saldırıyı gerçekleştirmek için yaptığı hazırlıkları Haziran başında tamamladı⁶². Şaumyan saldırının amacının “*Bakü ile Gence arasında yaşayan Ermeni ve Rusları, Türk askerinden korumak için*” olduğunu söylese de gerçek amaç bu değildi. Amaç, olası bir Osmanlı saldırısını önlemek ve Gence'yi alarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni yok etmektir.

Harekete geçen 30 taburluk Bolşevik Ordusu'nun yarısından fazlasını Ermeniler oluşturuyordu. Ermenilerle Rus güçlerinden oluşan bu Kızıl Ordu, Bakü'de çalışan Ermeni işçiler ve gönüllülerle de, takviye olundu.

Kızıl Ordu, 6 Haziran 1918 günü Bakü'den Hacıkabul'a doğru harekete geçti. Orduya, Yevlah'a kadar olan bölgeleri işgal etmeleri için talimat verildi. Kızıl Ordu birlikleri ilerleyişini devam ettiriyor, karşılına çıkan Türk köylerindeki insanları katledip, hayvanlarına ve yiyeceklerine el koyuyordu⁶³. Kızıl Orduyu durdurmak için karşılına küçük Türk birlikleri çıkıyor, lakin güçlü Bolşevik Ordusu'nun saldırısına dayanamayarak geri çekiliyorlardı.

⁶¹Görürüylmaz, a.g.e., s. 81.

⁶²Swietochowski, a.g.e., s. 181.

⁶³Görürüylmaz, a.g.e., s. 84.

İlerleyişini devam ettiren Kızıl Ordu'nun bir kolu Bakü-Gence hattının ortasındaki Kürdemir'e vardı. Diğer bir kolu da kuzeyden ilerleyerek Şamahı ve Ağsuyu işgal edip Gökçay yakınındaki Karameryem köyüne yetişti. İşte bu kol hem Gence'ye yakın olması ve kuzeyde yaşayan Ermenilerden destek alması sebebiyle, büyük tehlike arz ediyordu⁶⁴.

Burada Kızıl Ordu birliklerini ilk karşılayan, bölgedeki Milis Kuvvetleri oldu. 7 saat süren kanlı savaşın sonunda, milis kuvvetleri her yönden üstün olan Bolşeviklerin karşısında dayanamayarak, Gökçay'a doğru geri çekildiler⁶⁵.

Kızıl Ordu'yu durdurmak için bu defa Gence'ye yeni gelen, Yarbay Osman Bey komutasındaki 10. Kafkas Alayı, Gökçay bölgesine sevk edildi. 17 Haziran günü Yarbay Osman Bey, karargaha haber vermeden 28. Tabura, Karameryem'e doğru keşif maksatlı saldırı emri verdi. Ancak, bu hatanın sonucu korkunç oldu. Karameryem'e doğru ilerleyen 28. Tabur, Bolşeviklerin pususuna düşerek bir anda dağıldı. Dağılan 28. Taburu kurtarmak için bu sefer 29. Tabur ileri sürüldü. Ancak Bolşeviklerin beklenmedik taarruzuyla 29. Tabur da büyük kayıplar vererek Veyselli Köyü'ne doğru çekilmeye mecbur oldu. Bu hücumda Mehmetçik 200 şehit verirken, 2 top ve 2 makineli tüfek de, düşman tarafından gasp edildi⁶⁶.

Karameryem yenilgisinden sonra Nuri Paşa, Azerbaycan Türklerinden ibaret Müslüman Kolordusu komutanı Aliağa Şıhlinski ve 5. Kafkas Tümeni Kurmay Başkanı Rüştü Beyle bitlikte vaziyeti yerinde incelemek için Gence'den cepheye hareket etti⁶⁷.

Cepheye varıp incelemeler tamamlandıktan sonra, büyük taarruzun 28 Haziranda başlanması kararlaştırıldı. O zamana kadar hazırlıklar yapılacak ve Azerbaycan'ın farklı bölgelerindeki askeri birlikler Gökçay'da toplanacaktı⁶⁸. Nuri Paşa bu taarruzun gizli kalması için, Bolşeviklere haber verebilecek etraftaki Ermenileri bir evde toplayarak gözetim altına aldı. Ancak buna rağmen

⁶⁴Yüceer, **a.g.e.**, s. 83.

⁶⁵Görürüylmaz, **a.g.e.**, s. 85.

⁶⁶Yüceer, **a.g.e.**, s. 84.

⁶⁷"Qarameryem Döyüşləri (1918)", **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 133.

⁶⁸Görürüylmaz, **a.g.e.**, s. 89.

Bolşeviklerin taarruzdan haberi olmuş olacak ki, 28 Haziran sabahı 10. Kafkas Alayı'nın yan ve gerisinden saldırdılarsa da, 10. Kafkas Alayı'nın Bolşeviklere karşı kahramanca savaşı, işin seyrini değıştirdi. Türk Ordusu düşmana karşı koymakla kalmayarak taarruz başlatıp, Kızıl Ordu'yu 3 kilometre gerilettili.

Ertesi sabah erken saatlerde başlayan Bolşevik saldırısı karşısında kısa sürede toparlanan 10. Alayla, ona destek veren 13. Alay ve 2. Süvari Alayı, Kızıl Ordu'yu Karameryem'in batısından tamamen, kuzeydoğusundan da kısmen çıkarttı.

Karameryem'de bozguna uğrayan Kızıl Ordu, 30 Haziran sabahı bölgedeki Ermenilerin de yardımıyla, sol taraftan dolaşarak, arkadan Gökçay'a doğru büyük bir saldırı başlattı. Karargahtan, Karameryem'deki 25. Tabura Gökçay'a gelmesi emri verildi. Bundan başka Ağtaş, Şeki ve Zagatala'daki birliklere de, Gökçay'a doğru hareket emri verildi. Ordu gelene kadar Binbaşı Ahmet Hamdi Bey, emrindeki Azerbaycan Süvari Milisleriyle Bolşevikleri oyalamaya çalışsa da, Kızıl Ordu'nun önünde duramayarak dağıldı.

Ancak Bolşevikler şehre giremeden, Karameryem cephesinden gelen 25. Tabur ile Ağtaş'ın milis ve piyade bölüğü, karşı taarruza geçerek Bolşevikleri darmadağın etti. Karameryem'e doğru geri çekilen Kızıl Ordu'dan geri kalanları da, buradaki 13. Alay bozguna uğrattı. Diğer birliklerin şiddetli taarruzu altında kaçan Bolşeviklere son darbeyi de, 5. Kafkas Piyade Tümeni vurdu. Cephenin çok daha gerisine çekilen Kızıl Ordu'dan çok sayıda silah ve mühimmat ele geçirildi. Netice olarak Türk Ordusu Bolşevikler karşısında büyük başarı sağladı⁶⁹. Bu başarı, Kafkas İslam Ordusu için, mağlubiyetten galibiyete dönüşün başlangıç oldu.

1.4.3. Ağsu Savaşı (5 Temmuz 1918)

Gökçay savaşında, mağlup olarak geri çekilen Kızıl Ordu birlikleri, doğu yönündeki Ağsu kasabasına gelerek burada savunma hattı kurdular. Onları izleyen 5. Kafkas Piyade Tümeni ise Müsüslü-Kilisli hattında konuşlandılar. Cephe hattına gelerek durumu yakından inceleyen Nuri Paşa, 5 Temmuz öğleden sonra 10. ve 13.

⁶⁹Görüryılmaz, a.g.e., s. 89-91.

Alaylara taarruz emri verdi⁷⁰. Bu savaşta 10. Alayın emrindeki Azerbaycan süvari birlikleri de yer aldı⁷¹.

Ancak, hem havanın sıcaklığı, hem de bölgenin sarp olması sebebiyle, ordunun hızı yavaşlamış, gecenin çökmesiyle de, savaşa ara verilmişti. Ordunun tek sıkıntısı bu da değildi. Bölgenin dayanılmaz sığağına karşı içme suyunun yetersizliği ve askerler arasında başlayan bulaşıcı hastalıklar, orduyu sıkıntıya sokmuştu. İş o kadar vahimdi ki 5. Kafkas Tümeninin Levazım Amiri Binbaşı Fuat Bey koleradan vefat etti.

Fakat savaş tüm şiddetiyle devam ediyordu. 6 Temmuz sabahı başlayan taarruzla 10. ve 13. Alay, Kızıl Ordu savunmasını yarıp, düşmanı geri çekilmeye mecbur bıraktı. Bozguna uğrayan Bolşevik Ordusu'nun bir bölümü Kürdemir, diğer bölümü de Ağsu tepelerinden, Şamahı yönüne kaçtı. 13. Alay öğleden sonra Ağsu'ya girerek, burasını Kızıl Ordu'dan tamamen temizlediler. Bolşeviklerden geriye ise 1 sahra topu, 5 makineli tüfek, 1 cephane arabası, 15 nakliye arabası, 1 hastane çadırı ile bol miktarda tıbbi malzeme kaldı⁷².

1.4.4. Kürdemir Savaşı (7 Temmuz 1918)

Ağsu'nun alınmasından sonra buradan kaçan Bolşeviklerin bir bölümü, Müsüslü-Kürdemir hattına çekilmişlerdir. Müsüslü bölgesinde ise, bir Kızıl Ordu birliği, Hasan Bey Müfrezesi tarafından kuşatılmıştı. 7 Temmuzda taarruza kalkan Hasan Bey Müfrezesi, şiddetli çarpışmalar sonunda Kürdemir yakınındaki Karasakal İstasyonu'nu aldı. Düşmanı Kürdemir'den tamamen atmak için Hasan Bey Müfrezesi'yle Müsüslü Müfrezesi, bölgeye gelerek kontrolü ele alan 13. Alaya birleştiler. Ardından 8 ve 9 Temmuzda Bolşevikler, 13. Alayın hücumlarından sonra, güneye doğru çekilmeye mecbur oldular⁷³.

Kürdemir'deki düşmana son darbeyi vurmak için 10 Temmuz sabahı, 13. Alay taarruza kalktı. Şiddetli çarpışmalar neticesinde akşama doğru 13. Alaya bağlı birlikler düşman siperlerine kadar girdiler. Kızıl Ordu'nun tamamen yok edileceğini

⁷⁰Yüceer, **a.g.e.**, s. 89.

⁷¹"Ağsu Döyüşü", **AXCE**, C: 1, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 107.

⁷²Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 92.

⁷³Yüceer, **a.g.e.**, s. 90.

gören Bolşevik subaylar, doğu yönünde geri çekilmeye başladılar. Böylece, Kürdemir tamamen Kafkas İslam Ordusu'nun kontrolüne geçti.

Ancak Kürdemir'de yapılacak işler daha bitmemişti. 5. Kafkas Piyade Tümeni'nin Bakü istikametine ilerleyebilmesi için, Kürdemir-Kerar-Hacıkabul hattının temizlenmesi gerekiyordu. Bu sebepten Kerar bölgesindeki düşmanın geri atılması gerekiyordu. Her ne kadar Müsüslü Müfrezesi 12 Temmuzda bu bölgedeki Bolşeviklere karşı taarruza kalktı ise de, başarılı olamadı. Ardından 14 Temmuzda bölgeye gelen 13. Alayla birlikte yapılan saldırıda, düşman tutunamayarak çözülmeye başladı⁷⁴. Düşmanın bütün uğraşlarına rağmen 13. Alayın sağ, Müsüslü Müfrezesi'nin ise sol kanadının kısılcacında kalan düşman birlikleri, darmadağın edildi. Birkaç saat sonra ise bölgede tek bir düşman unsuru kalmamıştı⁷⁵.

1.4.5. Salyan Savaşı (28 Haziran 1918)

Bolşevikler, tahıl ve arpa yönünden zenginliğiyle bilinen, Kür Irmağı'nın Hazar'a döküldüğü yer olan Salyan şehrini, gözlerine kestirmişlerdi. Bolşeviklerin planı burayı alarak hem gıda sıkıntısını önlemek, hem de Kür Irmağı'nı kullanarak, gemilerle Yevlah'a girmekti⁷⁶.

Bu niyetle 26 Haziranda Bolşevikler, 2.000 piyade, 12 makineli tüfek, 6 top, 2 zırhlı ve 4 nakliye gemisiyle Salyan yakınındaki Banke kasabasına geldiler. Buradan gemilerle Kür Irmağı'nın kuzeyine doğru ilerlediler. Bölgedeki Ruslar ve Ermenilerden destek alarak sayılarını iyice artıran düşman, ırmağın iki yakasındaki Türk evlerini de yağmalayıp yaktılar.

Buradaki Türklerin durumu Gence'ye bildirilince, Kafkas İslam Ordusu harekete geçti. Bu görev için, önceleri Çarlık ordusunda subay olan ancak daha sonra, Kafkas İslam Ordusu'na katılan Binbaşı Nazım Ramazanov görevlendirildi. Binbaşı Ramazanov, 1 piyade bölüğü, 1 makineli tüfek takımı, 1 dağ topu ve 73 atlı milis alayı ile Salyan'a doğru yola çıktı.

⁷⁴Görüryılmaz, a.g.e., s. 93-94.

⁷⁵"Kürdemir Döyüşü", AXCE, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 92.

⁷⁶"Salyan Döyüşləri", AXCE, C: 1, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 324.

Binbaşı Ramazanov, Salyan'a vardığında daha düşmanın şehre girmediğini görüp, Cevat köyü yakınında mevzilendi. Bölgedeki Türklerin de orduya katılması, Binbaşı Ramazanov'un elini güçlendirdi. Binbaşı Ramazanov, ilk iş olarak 60 kişilik milis kuvvetini Bolşeviklerin üzerine sevk etti. 28 ve 29 Haziranda, Bolşevikler, Türk birliklerine saldırdılarsa da, geri püskürtüldüler. Bu karşılıklı çatışma ortamı 2 Temmuz'a kadar sürdü.

Binbaşı Ramazanov'un yardımına, Binbaşı Ahmet Hamdi Bey gönderildi. Hemen ardından yapılan 2 Temmuz taarruzundan sonra düşman, güneye çekilmeye mecbur kaldı⁷⁷.

Bütün bu gelişmelere rağmen, hem sayı, hem silah bakımından Türk Ordusu'ndan kat-kat üstün olan düşman ordusu, direniyordu. Düşmana son darbe ancak, 12 Temmuzda vurulabildi. Binbaşı Ahmet Hamdi Bey komutasındaki Salyan Müfrezesi, Yeni Vasilevka köyündeki düşman mevzilerine karşı hücumla kalkarak düşmanın önemli bölümünü yok etti. Hemen ardından Türk ordusu, Banke kasabasında karaya çıkan düşmana hücum ederek Bolşevikleri darmadağın etti. Kür Irmağı'ndaki vapurları batırarak da, düşmanın bu yolu kullanması engellendi. Ayrıca düşmanın olası bir sahil çıkarmasını önlemek için de, Binbaşı Ramazanov ve bir bölük asker burada kaldı⁷⁸.

1.5. Kafkas İslam Ordusu'nun İki Grup Altında Yeniden Teşkilatlanması

Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye doğru ilerledikçe, Bolşevik Rusya ve devam eden 1. Dünya Savaşı'ndaki müttefikimiz Almanya, hareketin derhal durdurulması için Osmanlı Devletine baskı yapıyordu. Hatta o dönemde Almanya'nın Sovyet Rusya'daki Büyükelçisi bile kendi ülkesine, Osmanlı Ordusunun Bakü'ye girişine engel olmasıyla ilgili direktif yolluyordu⁷⁹. Baskılar arttıkça Enver Paşa, kardeşi Nuri Paşaya Bakü'nün biran önce alınması gerektiğini bildiriyordu. Fakat bu o kadar kolay değildi. Kafkas İslam Ordusu'na bağlı birçok birlikler, Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde ermeni katliamlarını durdurmaya çalıştıkları için toparlanıp

⁷⁷Görüryılmaz, a.g.e., s. 104-106.

⁷⁸Yüceer, a.g.e., s. 88.

⁷⁹BCO, 930, 02, 1,3,1.

düşmana karşı güçlü bir darbe vuramıyorlardı. Ayrıca Türk ordusunda cephanesıkıntısı da vardı. Bu sebepten gerekmedikçe silahlar ateşlenmiyordu. Hatta, Gökçay Savaşında bile kurşundan çok süngüyle savaşılmıştı.

Bütün zorluklara rağmen ileri hareket için 6 Temmuz günü, 5. Kafkas Piyade Tümenini takviye etmek amacıyla Türkiye'den bir birlik gönderildi. 65 Subay ve 2475 erden oluşan 38. Alay, Temmuz ayının ortasında cepheye vardı. Bakü üzerine yürüyecek esas kuvvetlerden biri de, bu alay olacaktı.

Nuri Paşa Almanları oyalayıp Bakü üzerine yürüyüşü gizlemek için orduda yeni bir yapılanmaya gitti. İlk önce komutanlığını Mürsel Paşa'nın yapacağı, Şark veya Bakü Cephesi Komutanlığı teşkil edildi. Daha sonra ordu, Kuzey ve Güney Grubu olarak ikiye ayrıldı. Komutanlığını Yarbay Osman Beyin yapacağı Kuzey Grubuna, 10. Alay ile 13. Alay ve Zihni Bey Müfrezesi dahil edildi. Ayrıca, Kuzey Grubuna ihtiyat olarak 25., 26. ve 28. Taburlar verildi. Bu grup, Bakü'ye Şamahı üzerinden yürüyecek esas gruptu.

Komutanlığını Azerbaycan Türklerinden Habib Salimov'un yapacağı Güney Grubuna ise Müsüslü Müfrezesi, 26. Tabur, bir piyade bölüğü, bir süvari takımı, 38. Alayın 3. Taburu, 27. Taburdan 2 piyade bölüğü, 5. Kafkas Piyade Tümeninin istihkam bölüğü ile, 2 top ve bir zırhlı tren dahil edildi. Bu grubun Bakü'ye Müsüslü-Kürdemir-Hacıkabul demiryolunu izleyerek ulaşması kararlaştırıldı⁸⁰.

Kafkas İslam Ordusu bütün bu hazırlıkları yaptığı halde karargahı endişelendiren başka sorunlarda vardı. Harekat güzergahında su sıkıntısı yaşanması ve bulaşıcı hastalıkların yayılması Türk Ordusunu kaygılandırıyor⁸¹.

1.5.1. Şamahı Savaşı (19 Temmuz 1918)

Şamahı Şehri hem stratejik önemi, hem de Bakü yolu üzerinde olması hasebiyle, büyük önem taşıyordu. Bundan dolayı Nuri Paşa, Şamahı hareketinin en kısa zamanda ve hızlı bir şekilde yapılmasını uygun görüyordu. Bu niyetle Kafkas

⁸⁰Görüryılmaz, a.g.e., s. 111-112.

⁸¹ Yüceer a.g.e., . S.92

İslam Ordusu yeni teşkilatlanmasını bitirince, 19 Temmuz günü Şamahı üzerine harekete başladı⁸².

Nuri Paşa'nın verdiği emirle 13. Alay Şamahı üzerine saldırıya geçince 10. Alay da doğudan ve güneyden Kızıl Ordu'nun arkasına geçerek, Bakü yolunu kapatıp düşmanı yok edecekti.

13. Alay şiddetli yağmur ve çamura rağmen Medrese'ye doğru harekete geçerek, sabaha doğru kasabaya yetişti. Civardaki Rus köylerinden destek olarak Medrese yakınında toparlanmaya çalışan Bolşevikler, 13. Alayın ani taarruzuyla burada tutunamayıp, Şamahı'ya doğru geri çekildi. Ancak Nuri Paşa'nın morali, düşmanın tamamen yok edilmemesinden dolayı bozuldu. Çünkü geriye çekilen düşman toparlanıp yeniden saldırabilirdi⁸³.

Savaş devam ettiği sırada ağır hava şartlarından dolayı, Türk Askerleri kaçan düşman birliklerini kovalamakta çok zorlandı. Bundan dolayı ordu, önceden planlanan istikamette hareket edemedi. Neticede Bolşevik Ordusu geri çekilmeye zorluk yaşamadı.

Nuri Paşa, Kuzey Grubuna geri çekilen düşmanı izlemek emrini verdi. Düşmanın savunmasını kıran Kafkas İslam Ordusu, 20 Temmuz günü Çuhalı-Melikçoban hattına çıktı. Bolşevik ordusunun kaçarken bıraktığı iki top, üç toparlak, iki makineli tüfek, ikisi zırhlı üç otomobil, 15 sandık tüfek mermisi, Kafkas İslam Ordusu'nun eline geçti⁸⁴.

Geri çekilen düşmanı izleyen Kuzey Grubu birliklerinin, 21 Temmuzda yaptıkları son taarruzda Bolşevik Ordusu bozguna uğratıldı. Kalanlar ise Bakü istikametine kaçışlarını sürdürdüler. Böylece 21 Temmuz ile birlikte Şamahı ve çevresinde Bolşevik varlığına son verildi⁸⁵.

Türk ordusu Şamahı'yı alarak Bakü yolunu açtı. Fakat erzak ve su sıkıntısı, bulaşıcı hastalıklar, arka arkaya devam eden savaşlar, orduyu iyice yıprattı. Bu

⁸² Mehman Süleymanov , **Nuru Paşa Və Silahdaşları**, y.y., Bakı 2014, s. 95

⁸³Görürüylmaz, **a.g.e.**, . s. 116-117.

⁸⁴ Süleymanov, **a.g.e.**, s. 95-96.

⁸⁵“Şamahı Əməliyyatı”, **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 363.

yüzden Şark Cephesi komutanı Mürsel Paşa, Nuri Paşa'dan ordunun birkaç gün dinlenip Bakü hücumuna ondan sonra çıkmasını istedi. Ancak Nuri Paşa, hem Enver Paşa'dan gelen emir, hem de düşmanın geride toparlanabileceği endişesi ile Bakü üzerine bir an önce hücumla geçmek istiyordu.

Kuzey Grubu, Şamahı'yı alırken, 26 Temmuzda Nuri Paşa'nın emriyle harekete geçen Güney Grubu, önce Karasu, ardından da Hacıkabul istasyonunu ele geçirdi. Düşman geri çekilirken köprüleri ve demiryollarını tahrip ediyordu. Cephanelik, erzak ve su, cephe hattına demiryolu ile ulaştırıldığından, bu durum orduyu büyük sıkıntıya sokuyordu. Çoğu zamanda da savaşta tam galip gelinceken, cephaneliğin bitmesinden dolayı savunmaya dönülüyor, bazı zamanda geri çekilmeler de oluyordu⁸⁶.

Kuzey Grubu, Mereze yakınlarında bulunan Kızıl Ordu birliğiyle çarpışarak 28 Temmuzda Çengiposta, ardından da Kaçalar köyüne girdi. Bu çarpışmada, 150 suvari ve 200 kişilik düşman, arkalarında bir top ve iki zırhlı otomobil bırakarak Bakü'ye doğru çekildi.

Nuri Paşa Bakü'ye saldıracak esas ordunun Kuzey Grubu olmasından dolayı bu grubu güçlendirmek için, Gence'deki birliklerden buraya takviye asker gönderilmesini talep etti. Ayrıca Güney Grubu'na bağlı 38. Alayın 2. Taburunu da, Kuzey Grubu'nun emrine verdi⁸⁷.

Cephede bunlar yaşanırken, Bakü'den havalanan düşman uçakları, aralıksız keşif uçuşları yapıyordu. Bu da Bakü'deki Bolşeviklerin, cephede peş-peşe yenilmeleri ve Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü kapılarına dayanmasından ne derece tedirgin olduklarının göstergesiydi⁸⁸.

Düşmanın bu endişelerini, Kafkas İslam Ordusu, cephede yakaladıkları esirlerden de öğreniyordu. Esirlerin verdiği bilgiye göre, Bakü'dekiler kendi görüşlerine zıt olan Kazak General Biçerakov ve onun 3000 binlik ordusundan

⁸⁶Yüceer, a.g.e., s. 93.

⁸⁷**Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı**, Cilt: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 572-573.

⁸⁸Görüryılmaz, a.g.e., s. 133-134.

başka son ümit olarak İnan'da bulunan İngilizlerden yardım istiyorlardı⁸⁹. Artık, Bakü'dekiler de sonun yaklaştığının farkına varıyorlardı.

⁸⁹ Yüceer, **a.g.e.**, s. 99.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ORDUSU'NUN BAKÜ HAREKATI VE AZERBAJCANDAKİ SON FAALİYETLERİ

2.1. Bakü Harekatı'nın Başlanması

Bakü'de, Kafkas İslam Ordusu birliklerinin yaklaşmasından dolayı duyulan panik had safhadaydı. Savaşın başından beri Kızıl Ordu'ya destek veren Çarlık yanlısı Rus Kazak'ı Albay Biçekarov, Türk Ordusunun Bakü kapılarına dayanmasından sonra, birliğini alıp Dağıstan'a gitti. Bu Bakü'deki endişeyi daha da artırdı.

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye girmesini engellemek için, Bolşevik karşıtı olan Bakü'deki Ermeni ve Ruslar, Şaumyan yönetimine, İran'daki İngilizleri yardıma çağırmasını talep ettiler. Bunu reddeden Şaumyan'a karşı, kendilerine "Milli Ermeni Teşkilatı" diyen bir grup darbe yaparak, 1 Ağustosta "Milli Hazar Yönetimini"⁹⁰ kurdular.

Hemen ardından, yardım için İran'daki İngiliz birliklerini, Bakü'ye davet ettiler. Bu davet üzerine, 3 piyade taburu, 1 sahra topçu bataryası ve birkaç zırhlı arabadan ibaret İngiliz birlikleri, 4 Ağustosta Bakü'ye girdiler⁹¹.

Diğer taraftan Bakü'yü Türklere bırakmak istemeyen Lenin, Almanlarla anlaşma yoluna gitti. Anlaşmaya göre, Kür Irmağı'ndan yukarda kalan Azerbaycan toprakları Sovyetlere verilecek, bunun karşılığında da Bakü petrolünün bir kısmı Almanya'ya verilecekti. Ancak, bu anlaşmadan sonra Şaumyan yönetiminin devrilmesi ve bu savaşa İngilizlerin de dahil olması, anlaşmayı askıya aldı⁹².

2.2.1. Birinci Taarruza Kadar Bakü Çevresindeki Çarpışmalar

Kuzey Grubu'nun, 30 Temmuzda düşman mevzilerine başlattığı saldırı sonucunda Atbatan ve Gobu Köyü'nün, Türk Ordusu'nun eline geçmesiyle, Kızıl Ordu geriye çekilmeye mecbur oldu. Kuzey Grubu takibi bırakmayarak düşmanın

⁹⁰ Bazı yerlerde bu ismi Rusça olan Sentrokaspi Diktatürası diye de geçer.

⁹¹Görüryılmaz, a.g.e., s. 137-138.

⁹²Mehmetzade, a.g.e., s. XIII.

bir kısmını Sumgayıt, diğerk kısmını da Bakü yakınlarındaki Hırdalan Köyü'ne kadar kovaladı. Böylece Kuzey Grubu, Bakü'ye 15-20 kilometreye kadar yaklaşmış oldu⁹³.

Kuzey Grubu'na bağılı birlikler, Sumgayıt'ta sıkışan düşmanı imha ettikten sonra, Hırdalan üzerine yürüdü. Kızıl Ordu burada güçlü bir savunma yapmasına rağmen, Türk Ordusu'nun güçlü hücumuna dayanamayarak Bakü'ye doğru kaçmaya başladı. Bu sırada Osmanlı Ordusu'nu sevindiren birbaşka olay gerçekleşti. Bu sevincin sebebi, Ordunun, Bakü'nün birçok bölgesinin su ihtiyacını karşılayan boruyu bulmuş olmasıdır. Böylece Kuzey Grubu'nun su sıkıntısı tamamen çözülmüş oldu.

Güney Grubu'nda ise bunun tam aksine, su sıkıntısı dayanılmaz bir hal almış, hatta susuzluktan dolayı bayılanlar bile olmuştu. Buna rağmen, 31 Temmuzda Navahı ve Ağbulak istikametinde hücumla geçen Güney Gurubu düşmanı geri çekilmeye mecbur bırakmıştı.

Türk Ordusu, Bileceri-Eybat demiryolunun doğusunda mevzilenen Kızıl Ordu birliklerine karşı, karadan ve denizden atılan düşman topları altında, 1 Ağustos günü taarruza kalktı. Türk top bataryalarının isabetli atışlarıyla düşmanın 3 sahra topu etkisiz hale getirildi. Taarruz neticesinde Bakü'yü tam gören Volçivorat tepesi ele geçirildi. Kızıl Ordu, her ne kadar bu stratejik tepeyi geri almak için birkaç kez hücumla geçtiyse de, her seferinde geri püskürtüldü. Ardından kuzey taraftan hücumla kalkan Türk ordusu Hacıhasan köyünü alarak, Bakü'nün 2 kilometre yakınlığına kadar yaklaştı.

Bu yerde Mürsel Paşa, Bakü'ye yapılacak taarruz sonucunda alınabileceğini Nuri Paşaya rapor etse de, cephaneliğin yetersizliği yüzünden topla dövülemeyen düşman savunması hala güçlüydü. Bu yüzden Nuri Paşa, düşman savunmasının kırılmasını bekledi⁹⁴.

⁹³Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı, Cilt: II, s. 573.

⁹⁴Yüceer, a.g.e., s. 101-102.

Diğer taraftan, Bakü yönüne ilerleyen Kuzey Grubu'nun en büyük sıkıntısı, cephaneliğin az olmasıydı. Topçu birlikleri, yeteri kadar mermi olmadığı için, piyadelere gereken desteği veremiyordu. Bu yüzden Türk ordusunun stratejik öneme sahip olan Badamdar ve Bayıl tepelerine yaptıkları hücum başarısız oldu. Bu başarısızlığın sebepleri arasında, düşman uçaklarından atılan bombaların da etkisi vardı⁹⁵.

Kuzey Gurubu'nda bunlar yaşanırken, karargahtan Güney Grubu'na Bakü yönüne ilerleme emri verildi. Fakat daha öncede söylediğimiz gibi su sıkıntısı ve geçiş güzergahının tehlikeli olması nedeniyle bu emir geç uygulandı⁹⁶.

3 Ağustosta da savaş, karşılıklı makineli tüfek atışlarıyla devam etti. Bütün zorluklara rağmen Güney Grubu, 4 Ağustosta cepheye ulaştı. Bu sırada düşman birlikleri, hücumu geçerek Volçivorat tepesini tekrardan geri aldı. Türk Ordusuna ise, 5 Ağustosta sabaha karşı, saat 4'de genel taarruza kalkma talimatı geldi⁹⁷.

2.2. Birinci Bakü Hücumu (5 Ağustos 1918)

Kafkas İslam Ordusu'na bağlı bütün birliklere, 5 Ağustos sabah saat 04.30'da, tüm mevzilerden hücum emri verildi. Türk bataryalarının yoğun top atışlarıyla desteklenen bu ilk hücumda, stratejik öneme sahip Bayıl Tepesi Kuzey Grubu'nun eline geçti. Düşman, Türk Ordusu'nun önünde tutunamayarak kademeli şekilde Bakü'ye doğru geri çekilmeye başladı⁹⁸. Diğer taraftan düşman gemilerinden atılan toplara rağmen, Türk Ordusu'nun ilerlemesi neticesinde, Hırdalan'daki bazı İngiliz, Rus ve Ermeni birleşik ordularının burayı boşalttığı görüldü. Türk Ordusu, mümkün olduğu kadar atılan topların şehre zarar vermemesi, sadece düşman birliklerine ait hedeflerin vurulması için elinden geleni yapıyordu.

Bu taarruzda, düşman birliklerinin telefon görüşmelerini de dinleyen Kafkas İslam Ordusu komutanları, bu görüşmelerde düşman savunmalarının çökmek üzere olduğunu öğrenmişti. Her şey Türk Ordusunun lehindeydi.

⁹⁵Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 142-143.

⁹⁶Yüceer, **a.g.e.**, s. 103.

⁹⁷ Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 144-145.

⁹⁸**Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı**, Cilt: II, s. 578-579.

Düşmanın birinci savunma hattını çökerten Kafkas İslam Ordusu, ikinci savunma hattına yöneldi. Ancak ne yazık ki, cephaneye yetersizliği burada da kendini gösterdi. Türk topları git-gide zayıfladı ve bir süre sonra tamamen durdu. Ardından toparlanan düşman birliklerinin, top ve makineli tüfek yardımıyla taarruza geçmesi, Kafkas İslam Ordusu için hezimet oldu. Türk Ordusu, beklemediği bu düşman taarruzu neticesinde, birçok zayıflık vermiş ve sabahki savunma hatlarına çekilmeye mecbur olmuştu⁹⁹.

Büyük fedakarlıklarla kazanılan yerlerin, cephaneye yetersizliğinde kaybedildiği bu taarruzda, Türk Ordusunda, 9'u subay olmakla, 148 asker şehit olurken, 19'u subay, toplam 463 kişi de yaralandı. İngiliz, Rus ve Ermeni birliklerinden oluşan düşman birliklerinin ölü ve yaralı sayısı ise, 2000'den fazlaydı.

Türk ordusunun hücumunun başarısız olması, düşman kuvvetlerine moral oldu. Bu sebepten düşman ordusu 6 Ağustosta Türk Ordusuna karşı hücum geçse de, Kafkas İslam Ordusu saldırıyı geri püskürttü¹⁰⁰.

6 Ağustos tarihinden, 25 Ağustosa kadarki zaman dilimi, her iki taraf için de, yeni bir çarpışmaya hazırlandığından nispeten sakin geçmişti. Ancak, 26 Ağustosta Nuri Paşa'nın emriyle Yanardağ ve Binegadi tepeleri üzerine hücum başlatıldı.

Topçu ateşiyle Yanardağ üzerine hareket eden 13. Alay, saat 11:40'da tepeli alarak, kaçan düşman kuvvetlerini yok etti. Ancak, Binegadi tepelerine doğru ilerleyen 29. Tabur, ciddi bir direnişle karşılaştığından, sadece tepenin eteklerinde mevzilenebildi. 31 Ağustos günü, 13. Alay ve 38. Alayın 1. ve 2. Taburlarının desteğiyle sabah saatlerinde Binegadi tepeleri de Türk Ordusu'nun kontrolüne geçti¹⁰¹.

⁹⁹Görüryılmaz, a.g.e., s. 146-147.

¹⁰⁰Yüceer, a.g.e., s. 105.

¹⁰¹Yüceer, a.g.e., s. 111-112.

2.2.1. İkinci Bakü Hücumu, Şehrin Ele Geçmesi ve Akabinde Yaşananlar (15 Eylül 1918)

Kafkas İslam Ordusu komutanları, esir aldıkları düşman askerlerinden Bakü'de 20 ile 30 bin kişilik bir ordu olduğunu öğrenmişlerdi. Üstelik, İngiliz, Rus ve Ermenilerden oluşan bu düşman birlikleri ağır silahlarla donatılmışlardı¹⁰².

Düşman tarafındaki hazırlıkları gören Nuri Paşa, ikinci Bakü taarruzu için, Şark Orduları Grubu Komutanlığı'ndan yarım istedi. Bunun üzerine Yarbay Süleyman İzzet Bey komutasındaki, içerisinde 56. Alay ve 36. Kafkas Tümeni, 106. Kafkas Alayı ve 15. Piyade Tümeninin oluşan kuvvet, 3 Eylülde Gümrü'den hareket etti. 9 Eylülde Bakü'deki cephe hattına ulaşan 15. Tümendeki asker sayısı tam olarak, 191 subay ve 5541 erdi.

Beklediği yardım geldikten sonra Nuri Paşa, 10 Eylülde bütün ordu birliklerine taarruz hazırlığı emri verdi. Taarruz öncesi Nuri Paşa orduda bazı değişiklikler de yaptı.

Buna göre Şark Cephesi Komutanlığı ve Kuzey Grubu feshedilerek hareketi yönetecek olan Kafkas İslam Ordusu'na bağlandı. Yeni görev dağılımına göre de, 5. Kafkas Piyade Tümeni'ni Mürsel Paşa'nın, 15. Piyade Tümeni'ni Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Bey'in, Güney Grubu'nu ise Albay Cemil Cahit Bey'in komuta etmesi emri verildi.

Nuri Paşa, düşmanı yanıltmak için Türk Ordusu şehre batıdan saldırmayı planladığı halde, 3 Eylülden beri ordusunu Yanardağ-Binegadi istikametinde toplayarak taarruzun kuzeyden yapılacağı izlenimi verdi. Kafkas İslam Ordusu üzerinde uçuş yapan düşman keşif uçaklarının getirdikleri bilgilere göre de düşman, taarruzun kuzeyden başlayacağını zannetti. Ancak hareketin yapılacağı gün Türk Ordusu kuzeyden, taarruzun yapılacağı batıya doğru hareket etti.

İkinci Bakü taarruzu yapacak olan Kafkas İslam Ordusu'nun sayısı, 8000 Osmanlı askeri ve 6-7 bin Azerbaycan Milis Kuvvetleri'nden oluşuyordu.

¹⁰²Görüryılmaz, a.g.e., s. 160.

Kafkas İslam Ordusu bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra Nuri Paşa, 13 Eylül 14'ne bağlayan gece saat 02:00'de Bakü'ye taarruz emri verdi. Taarruz emriyle birlikte, önceden düşman saflarını yarma emri verilen 56. ve 9. Alay, birkaç saat içinde düşmanın savunma hattını işgal ettiler¹⁰³. Ardından, 13. ve 106. Alaya ileri hareket emri verildi. Düşmandan temizlenen bölgelere toplar yerleştirdi. Saat 06:00'dan sonra 56. Alayın, düşmanın ikinci savunma hattını zapt ettiği haberi geldi.

Kafkas İslam Ordusu'nun bu ilerleyişini durdurmak için taarruza kalkan düşman birlikleri, Türk Topçu Bataryalarının isabetli atışı ve 56. Alayın kuvvetli savunmasıyla geri püskürtüldü. Ayrıca Salhane ve Salyanski kışlalarındaki düşman topları, Türk Topçu Bataryaları tarafından imha edildi. Ardından ileri atılan 9. ve 13. Alay, düşman siperlerini darmadağın etti.

Bakü'ye doğru kaçan düşman askerleri Kırmızı Kışla yakınlarında toplanmaya çalışsalar da, Türk topçularının isabetli atışı ve 56. Alayın takibi sonucu bozguna uğrayıp dağılmaya başladı. Batı Cephesi'nde çözülerek Bakü'nün ara sokaklarıyla sahildeki gemilere doğru kaçan düşman birliklerini, Türk Topçu Bataryası yok etti.

Batı Cephesi'nde bunlar yaşanırken, Kuzey Cephesi'nde de Türk Ordusu ilerlemeye muvaffak oldu. 15. Piyade Tümeni'ne emir geldiği zaman, düşmanın dikkatini Kuzey Cephesine çekmek için 40 kişilik grupla düşmana saldırmaya başladı. Gece saat 04.00'de ise, Türk Topçu Bataryasının desteğiyle 38. Alay taarruza geçti. Düşmanın savunma hattına girmeyi başaran 38. Alay, Bileceri istikametinde düşmanın makineli tüfek saldırısıyla zor durumda kaldı. Ancak, Batı Cephesi'nden getirilen ağır topların makineli tüfekleri susturmasından sonra, hücumu geçen 38. Alay Bakü'nün bir kilometresine kadar yaklaştı. Hemen ardından Azerbaycan Türklerinden oluşan Maştağa Müfrezesi, Sabuncu bölgesini aldı¹⁰⁴.

Türk Ordusu'nun ilerleyişinin durdurulamayacağını anlayan İngiliz birlikleri, General Dunsterville'nin emriyle akşam saat 22:00'de gemiye binerek

¹⁰³Yüceer, a.g.e., s. 114-116.

¹⁰⁴Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı, Cilt: II, s. 588.

Bakü'den ayrılmaya hazırlandılar. Zaten İngilizler daha birkaç gün önceden Bakü'nün bankları dahil olmakla, şehirde değerli ne var ne yok hepsini gemilerle İran'daki karargahlarına taşıdılar¹⁰⁵.

İngilizlerin Bakü'den ayrılmak istediğini gören Rus Kazakları da gemiyle Mahaçkale istikametine doğru gittiler. Bakü savunması ise sadece yerli Rus ve Ermeni birliklerine kaldı.

İkinci Bakü Taarruzu'nun ilk gecesi orduların bir birlerine karşı makineli tüfek ve piyade tüfek atışlarıyla geçse de, günün ağarmasıyla 13., 9. ve 56. Alay düşman üzerine hücumla geçti. Her ne kadar Türk Ordusu'na karşı saldırı olsa da bunlar düzensiz ve plansızdı. Bu saldırılar düşmanın son çırpınışıydı.

Savaşın başından beri üst rütbeli subay olmasına rağmen elinde tüfekle en ön saflarda çarpışan Kut'ül Amare Komutanı Halil Paşa, taarruzun ikinci gününe de katılmıştı. Halil Paşa, Kut'ül Amere'den sonra İngilizlere ikinci bir yenilgiyi de Bakü'de tattırmişti. Halil Paşa o günleri hatıratında şöyle anlatıyor:

“Sabahın ilk ışıklarında başlayan saldırımız henüz gelişme halindeydi ki, birlik komutanlarıyla Bakü'nün alevler içinde yanmasını seyretmeye başladık. Düşman, tayyarelerini ve akaryakıt depolarını yakıyor, ağırlıklarını imha ediyordu. Ve anlıyordum ki, Bakü de Kut gibi düşmek üzeredir. Gecedden vapurlara bindirilmiş olan İngiliz kuvvetleri elli gemilik konvoy halinde Kuzeye doğru uzaklaşıyordu.

İngiliz birlikleri geri çekilirken, geride kalan diğer düşman birlikleri, Bakü'deki büyük bir kışlaya dolmuşlardı. Haber alır almaz, açılan topçu ateşiyle büyük bir cephe teşkil edebilecek kışla yerle bir edildi.¹⁰⁶”

Batı Cephesi'ndeki gibi Kuzey Cephesi'nde de, Türk Ordusunun kontrollü olarak ilerlemesi devam ediyordu. Sabah saatlerinde başlayan ve 38. ve 107. Alayların saldırısı sonucunda bozguna uğrayan düşman birlikleri, kaçıyor.

¹⁰⁵ Manaf Süleymanov, **Eşitdiklerim, Oxuduqlarım, Gördüklerim**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyatı, Bakı 1987. S. 156.

¹⁰⁶Görüylmaz, **a.g.e.**, s. 174-175.

Düşman birliklerini izleyen 38. Alay, Ermeni mahallesine girince, evlerde saklanmış olan askerlerden üzerlerine kurşun yağmaya başladı. Türk toplarının devreye girmesinden sonra Ermeni birlikleri teslim olmaya mecbur oldu.

Böylece 14 Eylülde, gece başlayan taarruzla direnişleri kırılan düşman birlikleri, 15 Eylül 1918 günü saat 15.00’de teslim oldular. Artık Bakü tamamen Kafkas İslam Ordusu’nun eline geçti.

Bakü’den gelen bir heyet ile Kafkas İslam Ordusu arasında yapılan anlaşmaya göre, savaşan bütün düşman birlikleri, cephaneleriyle birlikte teslim olurlarsa can ve mal güvenliği korunacaktı. Bu sebeple Cemil Cahit Bey, Bakü Mevki Komutanlığı’na atanarak, 56. Alayla birlikte şehrin asayiş ve güvenliğini koruyacaktı¹⁰⁷.

Polonya asıllı Kolombiya Üniversitesi’nin Profesörü Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920* isimli kitabında o gün Bakü’de yaşananları şöyle anlatıyor:

“Osmanlı kuvvetlerinin 16 Eylülde kadar Bakü’ye girmemeleri, yerli Müslümanlara, Azerbaycanlı başıbozuklara ve Osmanlı yağmacılara şehrin Ermeni mahallelerinde hareket serbestliği sağlamıştı. Bunlar “Mart Olayları”nın vahşice öcünü almaya koyuldular. Muhafazakar tahminlere göre dokuz ila on bin arasında Ermeni hayatını kaybetti. Bu sayı daha önceki cemaatler arası çatışmalarda ölen tüm Azerbaycanlıların sayısından fazlaydı.”¹⁰⁸

Ancak Nasır Yüceer *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığını Kazanması 1918* isimli kitabında bu konudan bahsediyor. Yüceer’in, ATASE Arşivlerine dayanarak bildirdiği, Nuri Paşa’nın Enver Paşa’ya gönderdiği rapor, gerçeğin Swietochowski’nin anlattığının tam tersi olduğunu gözler önüne seriyor. Yüceer raporu şu şekilde açıklıyor: *“Bakü’nün zaptı esnasında, Müslüman halkla Ermeniler arasında çatışmalar meydana geldiği, bu çatışmalarda bir kısım Ermeni*

¹⁰⁷Yüceer, **a.g.e.**, s. 119-121.

¹⁰⁸Swietochowski, **a.g.e.**, s. 188.

ile birkaç Rus'un öldürüldüğü, ancak öldürülenlerin 18 Mart'ta öldürülen Müslümanların yüzde birini teşkil etmediği bildirilmiştir. Yine aynı raporda şehirde ordunun emniyeti sağlamasına kadar bir kısım yağma hareketlerinin yaşandığı ancak bu yağmayı Azerbaycan Türklerinin değil, İranlı işçilerin yaptıkları belirtilerek, ordunun derhal düzen ve emniyeti sağlamak için harekete geçtiği, yağmacılardan yüzden fazla kişinin idam edildiği bildirilmiştir. Alınan tedbirlerle şehirde asayiş ve emniyetin tamamen tesis edildiği ve bu durumdan memnun kalan her milletten halkın gelerek orduya teşekkür ettikleri belirtilmiştir.¹⁰⁹ Buradan da görüldüğü gibi Kafkas İslam Ordusu bu konuda titiz davranıyor ve hiçbir taviz vermiyordu.

Burada ilginç olan bir diğer konu ise, Almanların tutumu oldu. Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan hareketine en başından beri karşı çıktıkları halde, Bakü'nün Osmanlı Ordusu tarafından alınacağını anlayınca, Gürcistan'daki Alman General Von Kress ısrarla Bakü'ye Alman oluşan küçük bir birlik göndermek istemişti. Her ne kadar Nuri Paşa Alman Generali oyalamaya çalışsa da mümkün olmadı. En sonunda Halil Kut Paşa ile anlaşarak, Tiflis'ten gelen telgraf hattını kesti. Böylece Almanlar ancak Bakü alındıktan sonra bundan haberleri oldu¹¹⁰.

Kafkas İslam Ordusu'nun zafer haberi İstanbul'a ulaşınca Osmanlı Başkumandanlığından Halil Paşaya şu emir geldi:

“Bakü Ruslara verilecek, petrolünü de Almanlar alacaktı. Neden oraya taarruza lüzum gördünüz. Niye bunu Başkumandanlığa haber vermediniz. Sizin yeriniz Kars'tır. Bakü'de ne işiniz var. Derhal Kars'a dönünüz ve bir daha Başkumandanlıktan izin almadan böyle işlere karışmayınız.”

Bu telgraf Harbiye Nezaretinden geliyordu. Ardından ikinci bir telgraf Enver Paşa'nın şahsi telgrafiyesinden gönderiliyordu:

“Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kenarındaki zengin bir konak yeri olan Bakü şehrinin zaptı haberini en büyük meserretle (sevinçle) karşıladım. Türk

¹⁰⁹Yüceer, a.g.e., s. 124.

¹¹⁰ **Kütü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları**, Haz. Erhan Çifci, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.179.

ve İslam tarihi sizin bu hizmetinizi unutmayacaktır. Gazilerimizin gözlerinden öper, şehitlerimize Fatihalar ithaf (hediye etmek) ederim.” Anlaşılan o ki, ilk telgraf Almanları yanılmak için gönderilmişti¹¹¹.

Nuri Paşa'ya bir tebrik de Azerbaycan Hükümeti'nin Başkanı Fatali Han'dan gelmişti:

“Komutanlığınız altında bulunan cesur Türk askerlerimiz tarafından Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü'nün düşmandan temizlenmesi sebebiyle milletim adına, dünyanın en cesur ve soylu askeri olan Türk evlatlarına minnettar olduğumu arz etmekle iftihar ediyorum.¹¹²”

15 Eylül günü Bakü alınmış, şehir tamamen Türk Ordusu'nun kontrolüne girmişti. Ancak Nuri ve Halil Paşalar, Bakü'ye bir gün sonra, askeri geçit töreniyle girmişlerdi. Sokakları tıklım-tıklım dolduran halkın sevinç gösterileriyle yapılan askeri geçitte, şehrin asayişini sağlayan 56. Alay hariç, bütün Türk birlikleri iştirak etmişlerdir.

Bakü'nün alınmasıyla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti ve Kafkas İslam Ordusu'nun karargahı buraya taşındı. Bundan sonra Nuri Paşa, askeri işler hariç bütün işleri Azerbaycan Hükümeti'ne havale etti¹¹³.

Bakü'nün alınmasından sonra, bu harekate katılıp fedakarlık gösterenlerin rütbelerinin yükseltilmesi ve taltif olunmasıyla ilgili defterler tertip edildi. Bu defterler önce ordu karargahına, oradan da İstanbul'a gönderilse de ne yazık ki, Osmanlı Başkentindeki karışıklık sebebiyle bu defterler gerekli yerlere arz edilememiştir. Bundan dolayı birçok subay ve eratın zahmetleri gerektiği gibi kıymetlendirilememiştir¹¹⁴.

¹¹¹Görüryılmaz, a.g.e., s. 179.

¹¹²“Bakının Azad Olunması”, AXCE, C: 1, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 242.

¹¹³Görüryılmaz, a.g.e., s. 182.

¹¹⁴Xilaskar Ordu, Haz. Rəşad İbrahimov, Fariz Xəlilli, İpekyolu Nəşriyyatı, Bakı 2016, s. 202.

2.3. Kuba Ve Haçmaz Kasabalarının Alınması

Kafkas İslam Ordusu kurulurken, Azerbaycan ve Dağıstan'daki halkı, askeri yönden teşkilatlandırmak için birçok bölgeye birlikler gönderdi. Bu birliklerden, Dağıstan'a gönderilen 4. Piyade Tümenine Albay Şükrü Beyin komuta ediyordu. Fakat bu birlik, Ağustos başına kadar ciddi bir netice sağlayamamıştı.

Bu birliğin ilk başarısı, Dağıstan'ın Güneydoğusunda bulunan ve Azerbaycan sınırların içersinde yer alan Kuba kasabasında oldu. Albay Şükrü Bey ve Süvari Binbaşısı Sabri Bey komutasındaki 1000 kişilik milis gücü, önce Kuba'nın kuzeyindeki Kusar köyünü, ardından 2 Ağustos günü de, Kuba'nın kendisini ele geçirdiler.

Kuba'dan sonraki hedef ise, Kuba'dan kaçan Bolşeviklerin sığındığı Haçmaz kasabasıydı. Her ne kadar Bakü'den çekilen Biçerekov'un desteğiyle 11 Ağustosa kadar direnen Haçmaz kasabası, Biçerekov'un Dağıtsana gitmesiyle Türk Askerlerinin eline geçti¹¹⁵.

2.4. Karabağ Harekatı (7 Ekim 1918)

Ermenistan'da bulunan, Andiranik komutasındaki çeteler, Nahçıvan üzerinden geçerek, İran'daki İngiliz birliğine katılmak ve Türkler ile savaşmak için onlardan destek almağı ümit ediyordu. Bu niyetle Nahçıvan üzerinden, kuzey İran'a dahil olan Andiranik, Hoy bölgesinde bulunan Osmanlının, 11. Piyade Tümeniyle karşılaştı. Hoy civarında gerçekleşen savaşta Andiranik, yenilerek 22 Haziran 1918'de Nahçıvan'a çekildi. Buradaki Türk ve Müslüman halka yaptığı zulüm dolayısıyla Osmanlı Ordusu harekete geçti. 11. Kafkas Tümeni'yle 20 Temmuzda yaptığı savaş sonrasında yenilen Andiranik, Nahçıvan'ın doğusundaki Karabağ'a çekildi. Karabağ'a çekildikten sonra da, terör faaliyetlerini devam ettirdi ve buradaki Ermenileri, Türk ahalisine karşı teşkilatlandırarak çetesini daha da büyüüttü. Ardından Türk köylerine saldıran Andiranik, yaşlı, kadın, çocuk demeden herkesi katletti. Andiranik'in bu faaliyetlerini gören Karabağ Bölgesi Komutanı Yarbay İsmail Hakkı Bey, burada yaşananları Nuri Paşa'ya rapor etti. Ayrıca

¹¹⁵ Yüceer, a.g.e., s. 108.

Azerbaycan Cumhuriyetinin Gürcistan'daki temsilcisi, Andiranik'in Karabağ'daki faaliyetlerinden dolayı, Ermenistan temsilcisine nota yolladı¹¹⁶.

Ağustos ayından itibaren, Andiranik'in saldırıları iyice arttı, neredeyse Karabağ'da Türklerin yaşadığı her yere saldırdı. Bu da beraberinde, o bölgedeki Türklerin göç etmesine sebep oldu¹¹⁷.

Karabağ Bölgesi Komutanı Yarbay İsmail Hakkı Bey, Türk Ordusu'nun Karabağ Harekatı'nı başlatmazsa buradaki bütün Türklerin öldürüleceğini Nuri Paşaya haber vermişti. Öte yandan Ermeniler Şuşa kalesinde 20.000 Türkü kuşatmıştı. Eğer destek gelmezse katliam kaçınılmazdı.

Nuri Paşa 1. Azerbaycan Tümenini kurarak, komutanlığına Cemil Cahit Beyi getirdi ve Karabağ'a gönderdi. Bakü Garnizon Kumandanlığından bu göreve getirilen Cemil Cahit Bey Komutasındaki 1. Azerbaycan Tümeninin, esas gücünü oluşturacak 106. ve 9. Alaylarla birlikte 23 Eylülde Ağdam'da toplanmaya başladı¹¹⁸.

Hazırlıklar tamamlandıktan sonra, 7 Ekim 1918 tarihinde orduya hareket emri verildi. İlk önce Ermenilerin iyi konuşlandığı "Askeran Boğazı" üzerine hücum edildi. 2. Azerbaycan ile 9. Kafkas Alaylarının taarruzu ve 25. Taburun, Ermenilere güneyden saldırmasıyla düşman Askeran'da tutunamayarak geri çekildi. Şuşa'ya üç taraftan hücumla geçerek Ermeni birliklerini sıkıştırmaya çalışan Türk birliklerinin geldiğini gören Andiranik, kuşatmayı kaldırarak güneye çekilmeye başladı.

Böylece Şuşa savaşımadan ele geçirildi. 1. Azerbaycan Tümeni'nin Komutanı Cemil Cahit Bey, Şuşa'da asayişin sağlamak için 8 Ekimde Şuşa'ya girdi¹¹⁹.

Şuşa'nın alınmasından sonra Albay Cemil Cahit Bey, Ermenilere haber yollayarak silahlarıyla birlikte teslim olurlarsa can ve mal güvenliği konusunda

¹¹⁶ BCA (Başkanlık Cumhuriyet Arşivleri), 930,1,0,0,4,55,1

¹¹⁷ Görüryılmaz, a.g.e., s. 205-207.

¹¹⁸ Yüceer, a.g.e., s. 131-133.

¹¹⁹ **Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı**, Cilt: II, s. 599.

teminat verdi. Ermeniler, gruplar halinde gelip teslim oldular. Ardından Türk Ordusu Şuşa şehrinde askeri geçit töreni düzenledi. Ancak, Ermeni ikiyüzlülüğü burada da devam etti. Albay Cemil Cahit Beyin yüzüne gülen Ermeniler, bu misilsiz af örneği karşısında Lenin'e gizlice yazdıkları mektupta Cemil Bey'in yaptıklarının tam aksini anlatıyorlardı.

Ermeni çetelerinin Karabağ'dan atılması ve bir daha bu çetelerin oluşmaması için Albay Cemil Bey 1. Azerbaycan Tümeni'ni yeniden yapılandırma kararını verdi. Ancak, İstanbul'daki hükümet değişip Sadrazamlığa Ahmet İzzet Paşa'nın gelmesiyle, dış devletler ve Ermeni lobisi "Türk Ordusu'nun Azerbaycan'da Ermenilere karşı katliam yaptığı" yalanına sadrazamı inandırdı. Bunun için olsa gerek, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa göreve geçer geçmez Karabağ Harekatı'nın durdurulmasını, bunun Azerbaycan ve Ermenistan arasında çözülmesi gerektiğini söyledi¹²⁰. Böylece Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı Karabağ'da bulunan 9. ve 106. Alaylarını kendi tümenine dönmesini emretti. Karabağ'ın savunması ise, Komutanlığını Azerbaycan Türklerinden General Yusufov'un yapacağı, 1. Azerbaycan Tümenine bırakıldı¹²¹.

2.5. Kafkas İslam Ordusu'nun Dağılması, Neden ve Sonuçları

Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakki hükümetinin istifa etmesiyle birlikte sadrazamlığa gelen Ahmet İzzet Paşa ilk iş olarak, 30 Ekim 1918 yılında "Mondros Mütarekesi"ni imzaladı. Bu anlaşmanın 11. ve 15. Maddesinde, Osmanlı Ordularının derhal Kafkaslardan çıkmaları ve Brest-Litovsk anlaşmasındaki sınırlarına geri çekilmesi ile ilgiliydi. Fakat, zaten bu anlaşmadan önce Sadrazam Ahmet İzzet Paşa 21 Ekimde Şark Orduları Grubu'na gönderdiği emirde Osmanlı Ordusu'nun geri çekilmesini emretmişti. Bu emir haberleşmenin zayıf olmasından dolayı Kafkas İslam Ordusu'na geç ulaşmıştı. Ancak, kimse emrin bu kadar ağır olacağını beklemiyordu.

Bu emir ile "Kafkas İslam Ordusu" lağvedilerek, 24 Ekim tarihinden itibaren bütün Türk Ordusu, 6 hafta içinde bölgeyi terk etmeliydi. Her ne kadar

¹²⁰Görüryılmaz, a.g.e., s. 209-210.

¹²¹"Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ Hərəkatı", AXCE, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 103.

emir, isteyen subayların oldukları devletin hizmetine girebilme hakkı veriyorduysa da, 27 Ekimde yayımlanan kararla bu imtiyaz da kaldırılmıştı. Harbiye Nezaretinden yayımlanan kararla 30 Aralığa kadar Kafkaslarda hiçbir Osmanlı askeri ve silahı kalmayacağını, emre uymayanlar hakkında da yasal işlem başlatılacağı belirtilmişti¹²². Bu kararla birlikte Türk Ordusu savaşarak, şehit vererek aldıkları şehirlerden bir-bir çekiliyordu.

Mütareke şartlarına göre, Türk Ordusunun boşaltacağı yerlere, İngilizler geçecekti. Bu yüzden İngilizler, Türk Ordusunun biran önce tahliyesini istiyorlardı. Mürsel Paşa'nın, İngiliz General Thomson'a gönderdiği mektupta, Azerbaycan'daki Türk Ordusu'nun tahliyesine 19 Kasımda başlanıp 24 Kasımda sonuncu birliğin Bakü'den ayrılmış olacağını bildirildi. 21 Kasımda ise Dağıstan'daki birliğin tahliyesi başlanacağı, 26 Kasımda son kafilenin Bakü'den ayrılacağını haber verdi¹²³.

29 Kasımda, Kafkas İslam Ordusu Komutanlarının şerefine ziyafet teşkil edildi. Ziyafette konuşan Gence Belediye Başkanı, Türk Ordusunun kahramanlıklarından bahsederek bu ordusunun her bir ferdine teşekkür etti. Bu ziyafetteki en dikkat çekici konuşma ise Süleyman İzzet Bey'in oldu. Konuşmada, Kafkas İslam Ordusu şehitlerinin unutulmaması ve gelecek nesillere aktarılması için anıt mezarlar yapılmasını rica etti. Gence Belediye Başkanı da bu isteği gerçekleştireceğine söz verdi¹²⁴. Bu ziyafetten bir gün sonra yani 30 Kasım 1918'de Türk Ordusu'nun askerleri Azerbaycan topraklarını terk etti¹²⁵.

Her ne kadar Kafkas İslam Ordusu 30 Kasım 1918'de Azerbaycan'ı terk etmişse de, bugün dahi hala Azerbaycan Türklerinin kalplerinde yaşamaktadır.

¹²²Yüceer, a.g.e., s. 158-160.

¹²³Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı, Cilt: II, s. 641.

¹²⁴Yüceer, a.g.e., s. 162-163.

¹²⁵Görüryılmaz, a.g.e., s. 264.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAS TÜRK CUMHURİYETİ

3.1. Nahçıvan'daki Gerçekleşen Ermeni Katliamları

Ermeni terör örgütü Taşnaksutyun'un, 19 yüzyılın sonlarına doğru ortaya attığı "Büyük Ermenistan" iddiası, günümüze kadar varlığını sürdürmekte olup, ortaya çıktığı tarihten itibaren, bölgede birçok katliamların yaşanmasına sebep olmuştur. Ermenilerin Karabağ'ı işgali de bu plana göredir. Sıradaki hedefleri ise Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu bölgesidir. Ermeniler bu planı "4T", yani tanıtma, tanınma, tazminat ve toprak başlığıyla yürütüyorlar. İlk olarak sözde "Ermeni Soykırımı" dünyaya tanıtılacak, sonra Türkiye'nin tanınması için baskı yapılacak, ardından "soykırım" tazminatı alınacak, en nihayetinde de Türkiye'den toprak alınarak "Büyük Ermenistan" kurulacak¹²⁶.

Ermenilerin bu planını bilen Ruslar, onları kendi emellerine göre kullanmak kararına geldiler. Daha 1914 yılında Rus vali Voronsov Daşkov, Ermeni çete reislerini toplayıp onlara Türkiye haritası üzerinde 6 vilayet ve Çukurova'nın da dahil olduğu sözde "Ermenistan haritası" gösterdi. Ruslar, bununla hem Türkiye'ye karşı cepheye sürecektir asker temin etmiş oldu, hem de, Kafkasya'da kontrol altında tutmakta zorlandıkları Ermeni çetelerini Anadolu'ya aktardı. Bununla da yetinmeyerek Ermeni gönüllü birliğine silah ve mermi dağıtıp, askeri eğitim vermesi içinde 4-5 subay gönderilmesi yönünde Çar Hükümetinden istekte bulunuldu¹²⁷. Ruslar, Ermeni çetelerini oluşturmak ve yönetmek için, Anadolu'da yaptığı katliamlardan sonra Varna'ya iltica eden Andiraniki de Kafkasya'ya getirdiler¹²⁸.

Çarlık Rusya'sı yıkılıp, Birinci Dünya Savaşından çekildikten sonra oluşan boşluktan yararlanan Ermeniler, Nahçıvan ve civar bölgeleri Ermenistan'a birleştirmek için harekete geçtiler. Bu görev de Andiranik'e verildi.

¹²⁶ Seyit Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı**, 4. Baskı, SRT Yayınları, Ankara 2016, s. 461-462

¹²⁷ Sertçelik a.g.e., s. 114.

¹²⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III**, T. C. Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:80, Ankara 2006, s. 113

4 Haziran 1918¹²⁹ yılında harekete geçen Andiranik ve çetesi, Nahçıvan'ın Nehrem köyünü kuşattı. 3 gün boyunca top ve roketatarlardan köyü ateş altına alan Andiranik'e karşı halkın direnci ve gizli yollarla köye yardım gelmesinden sonra, Ermeni çeteleri, geri çekilmeye mecbur oldu¹³⁰.

Andiranik'in esas amacı, Nahçıvan'dan da geçerek İran'daki İngilizlere katılıp, Osmanlı Ordusu'na karşı savaşmaktı. Bu niyetle Gökçe Gölünden güneye ilerleyen Andiranik'in kuvvetleri, 22 Haziran tarihinde Kuzey İran'da, Hoy'un 30 km yakınında bulunan Evoğlu'ya vardılar. Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı Ordusu'nun 12. Piyade Tümeni, 24 Haziran tarihinde Andiranikin kuvvetlerine karşı kesin zafer kazandı. Bu yenilgi üzerine Andiranik, Nahçıvan'a doğru geri çekilmeye mecbur oldu¹³¹.

Buradan Aras Nehrinin sol sahilindeki Yayıç köyüne hareket eden Andiranik, köydeki insanları işkenceyle öldürdü. Hamile kadınların karınlarına kılıç sokarak bebeklerini katletti. Bununla da yetinmeyerek, onlara karşı koymaya gücü olmayan yaşlı, kadın, çocuk ve hastaları Aras Nehrinde boğdu. Andiranik'in, Varan isimindeki çete üyesinin şu sözleri, vahşetin boyutunu gösterir nitelikte: *“Bazen kurşuna kıyamıyorum. Bu köpekleri en iyisi savaştan sonra diri-diri bir kuyuya atıp üzerlerini taşlarla doldurmak lazım. İşte bende öyle yapıyorum. Elime geçen hasta, çocuk, yaşlı, kadın ve bebek ayırt etmeden bu yolla öldürüyorum.”*

Nahçıvan'daki katliamlarına devam eden Andiranik, Haziran-Temmuz ayı boyunca birçok köyü ve kasabayı yakıp insanlarını da katletti. Şerur, Zengezur, Cevanşir ve Vedibasır bölgeleri katliamdan en çok zarar gören bölgeler arasında yer aldı. Andiranik, Sahablu, Karahaç ve Kedili köyündeki insanları büyük bir odaya toplayarak diri-diri yaktı.

¹²⁹ İbrahim Ethem Artnur bu tarihi 17 Temmuz 1918 olduğunu söylüyor. (İbrahim Ethem Artnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. 45.)

¹³⁰ Beşir Mustafayev, “*Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)*”, Atatürk Üniversitesi Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), Sayı. 47, Erzurum 2012, s.291.

¹³¹ Artnur, **a.g.e.**, s. 40-42

Andranik sırasıyla Yaycı, Aza, Kerim ve Kulidize gibi, Culfa'nın neredeyse tamamını işgal etti. Bununla da yetinmeyerek Ordubad'ın birçok köyleri, Erezin, Camaldın, Kırna, Beneniyar, Ebreğunis, Küznüt ve Çeşmebasar gibi bölgelerde Andiranik'in eline geçti. Buradaki halkı da ya katletti ya da göçe zorladı. Ayrıca Müslüman halkın mallarını da yağmalayarak, tarlaları ve mezarlıkları da yaktı.

Tek bir Müslüman'ın sağ kalmaması ve hepsinin Aras Nehrine dökülmesi yönünde emir alan Ermeni çetecileri, Şerur'a bağlı 45 köyü basarak buradaki Müslüman ahaliyi de katliam yapmışlar. Bu bölgelerdeki insanların bazılarını elleri, burnu, kulakları, dudakları kesilerek, vücutlarına cep açılarak ve göğüslerinde derileri soyularak katletmişler.

Andiranik, bu katliamları yaparken, Bakü'de bulunan Şaumyan ile de yazışıyor ve ondan destek görüyordu¹³².

Andiranik'in, Nahçıvan civarında dağıttığı köylerin sayısı 300'ü geçiyordu. Katlettiği Müslüman sayıysa binlerle ifade ediliyordu¹³³.

Meselenin kendisine kadar ulaşacağını anlayan Ermeni Kolordu Komutanı General Nazerbekov, Birinci Türk Kolordu Komutanlığına iletilmek üzere mektup gönderdi. Mektupta, Andiranik'in gerçekten de Nahçıvan'da büyük katliamlar yaptığından haberdar olduğunu, ancak bunun kendisiyle bir ilgisi olmadığını ve Andiranik'i 5 Haziran 1918 tarihinde bütün görevlerinden kovduğunu bildirdi¹³⁴.

Andiranik'in yaptıkları katliamlardan sonra, Azerbaycan Hükümeti de, Ermenistan Hükümetine nota gönderdi. Notayı Ermenistan Hükümeti adına cevaplayan Cemalyan'ın, Andiranik ve çetesinin Ermenistan Ordusu'ndan çıkarıldığı, bu kişilerin ne Ermenistan Hükümeti, ne de Ermeni Ordusu ile hiçbir ilişkisinin bulunmamasıyla ilgili yazısı, Azerbaycan Gazetesinin, 17 Ağustos 1918 tarihli sayısında yayınlandı. Fakat aynı gazete, ilerleyen süreçte olayların gerçek boyutunu anlıyor. Gazetenin 10 Ekim 1919 tarihli yazısında, bu katliamları

¹³² Mustafayev, *a.g.m.* s. 291-293.

¹³³ Artnur, *a.g.e.*, s. 47.

¹³⁴ Fazil Qaraoğlu, *Ermənilər və Həqiqətlər (Rəsmi Sənədlər)*, C. 1, Nurlar Nəşriyatı, Bakı 2007, s. 193.

Ermenistan tarafından planlı şekilde yapıldığını şöyle beyan etmiş: “*İster Karabağ’da, isterse de Nahçıvan’da, hiçbir yerden yardım görmeyen Müslümanların, Andranik çeteleri tarafından öldürülmelerinin tesadüfen meydana gelen talihsiz bir olay olmaktan çıktığını, Ermenistan’ın yerli teşkilatları tarafından önceden planlanarak hayata geçirildiğini kanıtlamıştır*¹³⁵.”

Bunu doğrulayan bir tespiti de Prof. Dr. İbrahim Ethem Artnur yapıyor. Artnur, Ermenilerin Osmanlı Devleti ile imzaladığı 4 Haziran 1918 yılındaki Batum Antlaşmasında, Nahçıhan dahil olmakla Türkiye’ye bırakılan, ancak Türkiye tarafından fiilen zapt edilememiş toprakları kendi topraklarına dahil etmek istediklerinden bahsediyor. Bunun da yolunu emrinde 4000 piyade, 1000 suvari, 8 makinalı ve 6 toptan¹³⁶ oluşan bir kuvveti olan Andiranik’i ordudan atarak yapıyor. Böylece Andiranik’in yaptıklarından Ermenistan hiçbir şekilde mesul olmayacaktı¹³⁷.

3.2. Osmanlı Ordusu’nun Nahçıvan Harekatı ve Sonuçları

Rusya’nın savaştan çekilmesinden sonra, Rus Egemenliğinde bulunan Kafkas Türklerinin durumu, Osmanlı Devletini düşündürmekteydi. Zira, Kafkasya Müslümanları bir taraftan yaklaşan Bolşevik tehdidi,, diğer taraftan da, Ermeni mezalimiyle karşı-karşıya kalmıştı. Bu sebepten, 28 Mayıs 1918 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyetine yardıma Kafkas İslam Ordusu’nu gönderirken, diğer taraftan da, bu bölgeler dışında kalan Müslüman ahaliyi de Ermenilere karşı teşkilatlandırmak istiyordu. Bu amaç çerçevesinde Osmanlı Ordusu Nahçıvan’a gelene kadar buradaki halkı teşkilatlandırma görevi, Binbaşı Halil Bey’e verildi. Kafkas İslam Ordusu’nun küçük bir şeklini Nahçıvan’da oluşturmak için Nuri Paşa tarafından o bölgeye gönderilen Halil Beyi, Müslüman Milli Komitesi Başkanı Mirze Nasrullah Bey ve heyeti karşıladı. Bu heyetten Nahçıvan’ın durumunu öğrenen Halil Bey, Nahçıvan’da kalmasının, burada hem askeri, hem de, teşkilat bakımından kat-kat güçlü olan Ermenilerin,

¹³⁵ Beşir Mustafayev, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905–1920)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 174.

¹³⁶ Beşir Mustafayev Andiranikin ordusunun mevcudiyetini, 8 bin asker, 4 top, 6 makineli tüfekten ibaret olduğunu söylüyor. (Mustafayev, **a.g.e.**, S 172.)

¹³⁷ Artnur, **a.g.e.**, s. 41.

Müslüman Milli Komitesiyle yaptığı anlaşmaya zarar vermesinden çekinerek Şahtatı'ya gitti.

Halil Bey'in Şahtatı ve Şerur bölgesine gelmesinden sonra bu bölgede Müslümanlar arasındaki tüm ayrılıklara ve husumetlere son vererek halkı birleştirdi. Ardından, Şahtatı ve Şerur bölgesinde 4 top, 165 at ve 150 askerden ibaret bir süvari bataryası oluşturdu. Bu ordunun iaşesini temin etmek için de, köylülerden öşür vergisi topladı. Halil Beyin bu teşkilatlanması sayesinde Andiranik'in çeteleri Şahtatı ve Şeruru girmeye cesaret edemediler.

12 Haziran 1918 tarihinde Ermeni Garnizon Komutanı Harazyan ile Şahtatıda görüşen Halil Bey, Ermeni Ordusu'nun ikinci bir emre kadar Nahçıvan'dan ayrılmayacağını öğrendi. Bu da Ermenilerin, Batum Antlaşmasını tanımadığını ve Ermeni Ordusu'nun Nahçıvan'dan zorla çıkarılması gerektiğini gösteriyordu¹³⁸.

Ermenilerin bu denli cesaretlenmesi sebebe, hiç şüphesiz Andiranik çetesinin bölgedeki faaliyetlerinin de katkısı olmuştu. Ayrıca, Andiranik ve çetelerinin Müslümanlara karşı giriştikleri bu katliamlara, civardaki Ermeni köyleri de destek veriyorlardı¹³⁹.

Osmanlı Ordusu, ilk başlarda dikkatini İran'daki İngiliz Ordusu'na verdiği için, Nahçıvan meselesini daha sonraya bırakmıştı. Ancak Andiranik çetelerinin Nahçıvan'daki Müslümanlara karşı yapmış olduğu zulüm ve buradaki demir yollarının tahribi, Osmanlı Ordusu'nun buraya yönelmesine sebep oldu.

Nahçıvan'a yapılacak taarruzun hazırlıkları için Şahtatı'ya gelen 9. Kolordu, Şahtatı'yı karargah haline getirdi. Ardından, 4. Kolordu bağlı olan 11. Kafkas Tümeni 9. Kolordunun emrine verilerek, Andiranik'in üzerine gönderildi. 10 Temmuz 1918 günü Uluhanlı'yı Ermeni çetelerinden kurtaran 11. Kafkas Tümeni, Nahçıvan Şehrinin sınırlarına vardı. Osmanlı Ordusu'nun Nahçıvan'a yaklaşması haberi Andiraniki, savunma hazırlığına başlamasına neden oldu. En başından beri,

¹³⁸ Artnur, a.g.e., s. 30-37

¹³⁹ Artnur, a.g.e., s. 44.

Ermenilerin Nahçıvan'daki faaliyetlerini Osmanlı Ordusu'nun karargahına rapor eden Halil Bey, bu bilgiyi de 9. Kolorduya ulaştırdı. 11. Kafkas Tümeni Andiranik'in hazırlığına fırsat vermemek için derhal harekete geçti. 19 Temmuzda 11. Kafkas Tümeninin başlattığı harekate Culfa'daki 35. Piyade Alayının da destek vermesiyle Türk Ordusu, 20 Temmuz günü Nahçıvan Şehrine dahil oldu. Kaçan Ermeni kuvvetleri, Osmanlı Ordusu'nun takibi altında doğuya doğru çekildi. Andiranik, Goris ve Sisyan'a oradan da, Karabağ'a doğru çekildi. Geri kalan Ermeni kuvvetlerini de, 35. Alay, kuzeye doğru geri çekilmeye mecbur bıraktı. Nahçıvan çevresindeki diğer Ermeni grupları da, Osmanlı Ordusu karşısında tutunamayarak dağlara kaçtı¹⁴⁰.

Nahçıvan ve Culfa'nın alınmasıyla bu bölgelerde, Türk Hakimiyeti sağlanarak, Batum Antlaşmasının şartları da fiilen tamamlandı. Böylece Ermeni mezaliminden kurtulan halk rahat nefes aldı.

Bölgede Türk Ordusu sağlamlaştıktan sonra, Elviye-i Selase¹⁴¹ ve Batum Anlaşmasıyla alınan bölgelerde, mahalli ve mülki teşkilatlanmaya gidildi¹⁴². İlk olarak Brest-Litovsk Antlaşması gereğince Elviye-i Selase bölgesindeki ahalinin, Osmanlı Devletine katılmasıyla ilgili rey soruldu. Halkın büyük çoğunluğu Osmanlıya ilhakı isteyince, 15 Ağustos 1918 tarihinde, Padişah Sultan Mehmed Vahideddin'in yaydığı beyannameyle bu topraklar resmen Osmanlı Devletine katıldı. Buna ilave olarak 7 Eylül 1918 tarihinde yayınlanan başka bir beyannameyle, Brest-Litovsk anlaşmasıyla Osmanlıya ilhak olmayan diğer bölgelerde, Nahçıvan'ın da dahil olduğu Batum Vilayeti adı altında birleştirildi¹⁴³. Bu teşkilatlanmalar ile birlikte Osmanlı bölgelerdeki Milli Komiteleri kaldırarak, yerine Mutasarrıflık, Belediye Başkanlığı ve Mahalle Muhtarlığı gibi sivil teşkilatlanmaya gitti.

Nahçıvan'da, Hükümet-i Mahalliye Reisi olarak ilk atanan Süreyya Bey olmuşsa da, daha sonra bu göreve Binbaşı Ali Şefik Bey ve Son olarak Osmanlı

¹⁴⁰ Artnur, **a,g,e.**, s. 49-53.

¹⁴¹ Batum, Kars, Ardahan bölgesi için kullanılan kavram.

¹⁴² Artnur, **a,g,e.**, s. 55.

¹⁴³ BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivleri), İ. DÜİT, 1/1.

Ordusu'nun çekilmesinden bir ay önce Halis Turgut Bey atanmıştır. Nahçıvan Belediye Başkanlığına ise, ilk olarak Cafergulu Han atandıysa da, daha sonra bu göreve kardeşi Rahim Han getirildi. Ayrıca, Nahçıvan çevresi nahiyelere ayrılarak, her birine müdürler tayin edildi.

Sadece mülki teşkilatlanmalar ile de yetinilmeyip bölge askeri teşkilatlanmaya da gidilerek, bölgede Jandarma Komutanlığı ve Polis Müdürlüğü oluşturuldu¹⁴⁴. Böylece Osmanlı Ordusu Nahçıvan'dan çekilene kadar bölgede huzur tesis edildi.

3.3. Osmanlı Ordusu'nun Nahçıvan'dan Çekilmesi

Birinci Dünya Savaşı sona yaklaşırken, Osmanlı Ordusu Kafkasya hariç, diğer cephelerdeki aldığı ağır yenilgilerden dolayı çok zor durumda kalmıştı. 14 Ekim 1918 tarihinde, istifa eden Talat Paşa kabinesinin yerine, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kuruldu. Ahmet İzzet Paşa göreve gelir gelmez, İtilaf Devletleriyle mütareke imzalamayın yollarını aradı. Nihayet, 27 Ekim 1918 yılında, Limni adasının Mondros limanında, heyetler mütareke için masaya oturdular. Ancak Ahmet İzzet Paşanın bilmediği bir husus vardı. Daha mütarekeden 20 gün önce, İngiliz, Fransız ve İtalyan başbakanları, Osmanlı Devletiyle yapılacak mütarekeni hazırlamışlardı. 27 Ekim günü de, aynı mütareke metni, Osmanlı heyetine sunuldu. 3 Gün devam eden görüşmeler sonucunda 30 Ekim 1918 tarihin mütareke metninde fazla değişiklik yapılmadan imzalandı.

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, İtilaf Devletlerine mütareke konusunda samimi olduklarını ispatlamak için, daha mütareke imzalanmadan, 21 Ekim 1918'de, Şark Orduları Grup Komutanlığına, bölgenin kaderini etkileyecek emirler gönderdi. Gönderilen emirlerde Osmanlı Ordusu'nun İran ve Kafkasya'da bulunan tüm birliklerini geri çağırması bildiriliyordu. Bu bölgeler arasında Batum Antlaşmasıyla alınan Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve Nahçıvan'da vardı. Ahmet İzzet Paşa bununla Brest-Litovsk anlaşmasıyla alınan Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlıda tutmağı

¹⁴⁴ Artnur, a.g.e., s. 54-57

planlıyordu. Hükümet bu kararın en geç 5 Aralık 1918 tarihine kadar yerine getirilmesini de talep etti¹⁴⁵.

Enver Paşa bu durumu düşünmüş olacak ki, daha vazife başındayken, Şark Orduları Grup Komutanlığına 5-6 Ekim 1918 tarihinde gönderdiği emirle, Türk Ordusu'nun geri çağırılma tehlikesine karşı, Türk Ordusu esas alınarak askeri bir teşkilatlanma oluşturulmasını bildirdi. Ardından Nuri Paşadan, kendisiyle Kafkasya'da kalıp burada halkı işgalden koruyacak subay ve askerler seçmesini emretti. Böylece, Kafkasya'daki bağımsızlık kazanan devletler yeniden esaret altına düşmeyecekti¹⁴⁶. Fakat göreve yeni gelen Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin yukarıdaki 21 Ekimli emri tüm bu planları alt-üst etti.

Yukarda da belirtildiği üzere bu karar, Elviye-i Selase'yi kurtarmak için alınmıştı. İzzet Paşa, Wilson'un "*Her millet kendi mukadderatını tayin etme hakkına sahiptir*" prensip'ine güveniyordu. Zira bölgedeki halkın çoğunluğu, zaten daha önce Osmanlı Devletini tercih etmişti. Fakat, Ahmet İzzet Paşa yanılmıştı. İngilizlerin Elviye-i Selase'yi Osmanlıya bırakma fikri yoktu.

İngilizler, mütarekenin 11. maddesindeki "Kafkasya önceden tahliye edildiğinden, geri kalan kısmında İtilaf devletlerince bölgedeki durum tetkik edildikten sonra, talep edilirse tahliye edilecektir" kararı kullanarak güya Elviye-i Selase'yi tetkik ettikten sonra burayla ilgili karar vereceklerini söylediler. Ancak, İngilizler, mütarekeden birkaç gün sonra, bölgede inceleme bile yapmadan Osmanlı'nın Elviye-i Selase'yi derhal boşaltmasını talep etti. Ahmet İzzet Paşa en azından ordunun kışı bölgede geçirmesini rica ettiyse de, İngilizler buna bile izin vermedi. Netice olarak Ahmet İzzet Paşa mecburen 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşaya 1914 sınırlarına çekilmesini emretti¹⁴⁷.

Osmanlı Ordusu'nun bölgeden çekilmesi haberi de halkı tedirgin etmişti. Halk, ordu çekildikten sonra, pusuda bekleyen Ermeni çetelerinin yeniden ahaliye

¹⁴⁵Ahmet Ender Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s. 29-32.

¹⁴⁶ Artnur, **a.g.e.**, s. 72

¹⁴⁷ Gokdemir, **a.g.e.**, s. 32-33

karşı katliamlara girişeceklerinden emindi. Bu endişelerini de bölge halkı, Osmanlıya iletti¹⁴⁸.

Osmanlı Ordusu'nun çekilme kararı kesinleşince Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Iğdır ve Nahçıvan halkı, 9. Ordu komutanı Yakup Şevki Paşaya müracaat ederek, bazı isteklerde bulundular. Ahali ilk olarak Osmanlı Ordusu'nun çekilmesini istemiyordu. Ancak, madem çekilme yapılacaksa en azından ahaliyi katliamdan kurtarmak için bölgede bir subay ve bir miktar da muhafız asker bırakılmasını istediler. Fakat bu da mümkün değilse, hiç olmazsa genel barışa kadar bölgeye Hıristiyan askerlerin gelmemesi veya Gürcü ve Ermeniler tarafından işgalinin önleyerek, kendi başına bırakılmasının temin edilmesi isteğinde bulundular.

Yakup Şevki Paşa ahalinin bu talebini Erkan-i Harbiye Reyaseti'ne bildirdi. Bu talebe cevap bizzat Ahmet İzzet Paşadan geldi. Ahmet İzzet Paşa vaziyetin kötü olduğunu ve içine düşülen durumundan en az zararla çıkılması için gayret edildiğini, bunun için maalesef bu taleplerin hiç birisini yerine getirilemeyeceğini bildirdi¹⁴⁹. Bu da artık bölge insanının yalnız kaldığını ve kendi başlarının çaresine bakmaz zorunda olduklarının göstergesiydi.

Fakat tüm zorluklara rağmen halkın telaşını dindirmek ve mücadeleyi yeni bir safhaya taşıma adına Yakup Şevki Paşa, 2 Kasım 1918 tarihinde ahalinin önde gelenlerine bazı direktifler verdi. Bunlar özet olarak, Osmanlı Ordusu çekilmeden önce halkın kendisini koruya bilmesi için ahaliye silah verilmesi ve her bölge birleşerek kendi mahalli hükümetlerini oluşturması tavsiye edildi. Böylece birlik tesis edilecek ve her gelende buna uyacaktır. Ayrıca bölgedeki Hıristiyanların zulmünden endişe edilmemesi, eğer sorun olursa da Erivan ve Tiflis'teki Osmanlı delegesine iletebileceklerini bildirdi.

Osmanlı Ordusu, savaşla kazandığı yerleri Kasım ayı ortalarından itibaren boşaltmağa başladı. Fakat, boşaltma sırasında İtilaf devletlerinin de bir takım şikayetleri ortaya çıktı. Bunların en başında, ordunun çekildiği yerlerde asker bırakılması ve tahliyenin kasten geciktirilmesi idi.

¹⁴⁸ BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivleri), DH. İUM, 20-20/13-27.

¹⁴⁹ Gokdemir, **a.g.e.**, s. 35-27.

Nahçıvan'daki boşalmayı 1 Aralık 1918 tarihinde başlayan Osmanlı Ordusu kısa süre sonra Nahçıvan'ı tamamen terk etti. Burada onu da söylemekte yarar var ki, Osmanlı Ordusu Nahçıvan'ı tahliye ederken, Halil Bey de orduya katılacaktı, fakat Nuri Paşa, Halil Bey'e telgraf göndererek Nahçıvan'dan ayrılmamasını emretti. Böylece ordu çekilirken Halil Bey Nahçıvan'da kaldı¹⁵⁰.

3.4. Aras Türk Cumhuriyetinin Kuruluşu

3.4.1. Askeri Teşkilatlanma

Yukarda da ifade ettiğimiz gibi, ahalinin Osmanlı Ordusu'nun çekilmesiyle birlikte tedirginlikleri iyice artmıştı. Aslında halk endişelerinde haklıydı. Zira karşılarında İtilaf Devletlerinin desteğini alan, tam şekilde silahlanmış ve askeri gücü olan Ermeni Devleti vardı. Halkın güvendiği tek güç ise Osmanlıydı. Şimdi Osmanlı'nın bu topraklardan çekilmesi pusuda bekleyen Ermenilerin eline fırsat veriyordu.

Fakat Osmanlı Devleti, bu bölgeleri boş bırakmak istemiyordu. Daha önce de belirttiğimiz üzere Yakup Şevki Paşa geri çekilirken ahaliye silah dağıtacağını bildirmişti. Ancak, bundan önce Nahçıvan ve çevresindeki mevcut olan silah sayısını bilmek istiyordu ki, silahları da bu sayıya göre dağıtsın.

Yakup Şevki Paşa halkı milli teşkilatlanmaya yönlendiriyordu. Osmanlı Devletinin o durumda yapabileceği en iyi şey, ahaliyi bir teşkilat altında toplayıp kendilerini idare etmelerini sağlamaktı.

Yakup Şevki Paşa ahaliyi teşkilatlandırmak için daha bir adım attı. Bazı subayları ordudan terhis ederek Nahçıvan ve Iğdır civarlarında bırakan Yakup Şevki Paşa, bu subaylardan halkı eğitmelerini istiyordu. Fakat hiçbir şekilde Osmanlı askeri elbisesi taşımaması gerekiyordu. Ayrıca, bu subaylardan hükümet ve orduyla ilişkilerini gizlemeleri talep ediyordu.

Nahçıvan ve Iğdır bölgesinde teşkilat çalışmaları hızla başlamıştı. Yakup Şevki Paşadan emir alan Binbaşı Ali Şefik Bey, Nahçıvan ve Iğdır bölgesinde

¹⁵⁰ Artnur, a.g.e., s. 81-86.

mülkü teşkilatlanmayı kendi üzerine almıştı. Bölge nahiyelerini yeniden oluşturan Ali Şefik Bey, tüm nahiye müdürlerini yerli ahaliden seçmişti. Bütün işler yerli ahali üzerinden yürütülüyordu.

3.4.2. Mülki Teşkilatlanma

Bir taraftan mülkü teşkilatlanma devam ederken, diğer taraftan da, askeri teşkilatlanma hızlandı. Yukarda söylediğimiz gibi Kafkas İslam Ordusu'nun emriyle Nahçıvan'a gelen ve buradaki teşkilatlanmayı oluşturan Halil Beyin gayretleriyle bazı bölgelerde askeri teşkilatlanmalar mevcuttu. Şahtatı, Şerur ve Nahçıvan'da eğitilmiş birlikler, Ordubad'da da yerli bir müfreze vardı. Ayrıca Osmanlı Ordusu, daha Nahçıvan'dan çekilmeden sayıları 250-500 arasında değişen milis taburları da vardı. Bu taburlar Nahçıvan kazasına dağıtılmıştı.

Nahçıvan'daki askeri teşkilatlanma daha önce başlamasına rağmen, İğdir'da da Ekim ayının sonlarına doğru askeri teşkilatlanmalara başlandı. İğdir'da, "İttihad-ı Millet Fırkası" adında 4 alay, bu alayın her birisi de 4 taburdan, her dört tabur da 400 piyade ve 25 süvariden oluşan bir askeri teşkilatlanmaya gidildi¹⁵¹. Şimdi geriye bu teşkilatı silahlandırmak kalıyordu. Ama önce cephanelik mevcudiyeti Osmanlı Ordusu'na bildirilmeliydi.

Ahmet Ender Gökdemir kitabında Nahçıvan ve çevresi için bu sayıyı şöyle gösteriyor:

"Nahçıvan Mıntıkasında; 1205 Rus beşlisi-17584 (aded) cephanesi, 245 Bardenka-538 cephanesi (kasedilen fişek adedi), 57 Rus üçlüsü-3108 cephanesi, 56 Osmanlı mavzeri-238 cephanesi, 10 İran tüfeği-206 cephanesi, 43 Fransız tüfeği-2487 cephanesi, 6 Alman tüfeği-85 cephanesi, 4 Avusturya tüfeği-137 cephanesi bulunmaktaydı.

Şahtatı, Nuraşen, Yenice, Sederek mintikalarında da; 298 muaddel mavzer, 14 anahtarlı, 13 kasalı, 80 muaddel martini, 13 büyük çaplı Osmanlı tüfeği mevcut olup, 2923 küçük, 161 büyük çaplı cephanesi vardır. Ayrıca da 259 Rus beşlisi, 204

¹⁵¹ Artnur, a.g.e., s. 87-92

Rus üçlüsü, 606 Berdanka (Rus tek açılan tüfeği), 83 Rus dokuzlusu mevcut olup, bunlara ait cephaneler olarak da; 16732 Rus küçük çaplı, 21296 Rus üçlüsü, 1915 Rus dokuzlusuna ait cephaneler bulunmaktadır.

Büyük-Vedi, Kamerli, Uluhanlı, Üç Kilise, Serdarabad mntıklarında da; 738 küçük çaplı Osmanlı mavzeri, 93 muaddel martini, 11 Aynalı, 32 dokuzlu ve 6608 cephanesi vardır. İlaveten 648 Rus beşlisi, 1344 Berdanka, 6 Rus üçlüsü ve 1511 Rus cephanesi ile 14 Alman, 24 Avusturya, 25 İngiliz, 29 Üçlü, 4 Fransız, 2 Bulgar tüfeği bulunup, bunlara ait asgari yirmişer cephanesi mevcuttu.¹⁵²

Cephanelikle ilgili bilgiler Yakup Şevki Paşaya ulaştığı zaman, Osmanlı Ordusu gücü yettiği miktarca ahaliye gizlice silah dağıtmağa başlamıştı. Hükümet kurulduktan sonra da bu faaliyet, aynen devam edecekti¹⁵³.

3.4.3. Cumhuriyetin İlanı (18 Kasım 1918)

Yoğun olarak sürdürülen mülki ve askeri teşkilatlanmaların neticesi olarak, 18 Kasım 1918 tarihinde, Kamerli’de, Aras Türk Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilan edildi. Bazı kaynaklarda Aras Türk Cumhuriyetinin kuruluş tarihi 3 Kasım olarak gösterilse de, İbrahim Ethem Artnur kitabında bu tarihin 18 Kasım olduğunu delilleriyle ispatlıyor¹⁵⁴.

Hükümet kuruluşunu aşağıdaki beyannameyle duyurdu:

“18 Teşrinsani 334 Revan vilayetinde Aras kenarı civarında bulunan bir milyon kadar İslam ahali, Osmanlı asakirinin buradan çekilmeleri ve kendileri tehlike altında kalmasını nazara alıp bunu çaresine bakmak için Revan muhacirleri, Nahçıvan, Şerur, Eçmiyazin ve Sürmeli İslamların mebusları fevkdemuharrer tarihte Kamerli kasabasında bir meclis-i müşavere in’ikad edip, birçok teati-i efkar ve müzakere ba’ında muvakkati bir teşkilat yapıp böyle karar verdiler.

¹⁵² Gokdemir, **a.g.e.**, s. 50-51.

¹⁵³ Artnur, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁵⁴ Artnur, **a.g.e.**, s. 96.

Biz Aras kenarı ve civarında mutavattın bir milyon kadar İslam cemaati, kendi hukukumuzu müdafaa ve muhafaza için “Aras- Türk Hükümeti” namında bir teşkilat yapıp ve bu teşkilatın makkar-ı hükümeti Iğdır kasabası tayin olundu. Ve sair nevahide şubeler açılıp, cemaat ve milletimizin hukukunu muhafaza ve müdafaa etmekle beraber hiçbir milletin ve devletin hukukuna tecavüzümüz olmayacaktır. Lakin başkaları bizim hukukumuz tecavüz ettiği takdirde umumi seferberlik ile silaha sarılıp malımız, canımız ve ahirinci bir katre kanımıza kadar, hukukumuzu gözlemek selahiyeti dahi hükümet-i mezbureye verildi. Ve bu hususta becerikli ve dirayetli eşhastan bir hükümet teşkil ettiler ki, her ne havf ile hangi esbabıyla olursa bu ufak millet ve cemaatin hukukunu müdafaa ve muhafaza eylesin. Bunun için meclis lazım bildi ki bir Harbiye Nezareti ve haliyle Mülkiye, Adliye, Maliye, Hariciye ve Umur-u Şeriye me'murları tayin eylesinler. Buna göre meclis müttefikân buna karar verip, zeyldeki eşhas-ı muhteremleri intihab eylediler.

Mühür

Aras Türk Cumhuriyeti Hükümeti¹⁵⁵”

Hükümet, yaydığı beyannamede, merkezini Iğdır olarak göstermesine rağmen, Aras Türk Cumhuriyetinin, bazı kaynaklarda merkezi, Kars ve Kamerli olarak da geçer. Hatta Aydın Hacıyev bir başka iddiada bulunarak, merkezin Nahçıvan olduğunu belirtir¹⁵⁶. Kars iddiasının doğruluğu pekte mümkün görünmüyor. Zira Kars bu devletin sınırları içinde bile olmamıştır. Kamerliye gelince ise, Cumhuriyetin ilanı burada yapılmış ve hükümetin reisi de, burada bulunduğundan, bu iddianın doğruluk payı vardır. Ancak tüm bunlar resmi merkezin Iğdır olduğu gerçeğini değiştirmiyor¹⁵⁷.

Aras Türk Cumhuriyetinin Hükümet Reisi Emir Bey'in, Zimanbeyzade olan soyadı hakkında da farklı görüşler mevcuttur. Cihangirzade İbrahim Bey hatıralarında, Emir Beyin soyadından Vezirof diye bahseder. Başka bir kaynaktan

¹⁵⁵ Gökdemir, **a.g.e.**, s. 46-47.

¹⁵⁶ Aydın Hacıyev, **Qars və Araz Türk Respublikalarının Tarixinden**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyatı, Bakı 1994, s. 37

¹⁵⁷ Artnur, **a.g.e.**, s. 98.

da, Emir Bey Nerimanbeyov olduğu ifade edilir. Gökdemir ise kitabında, bu soyadın Ekberzade olduğunu belirtir. Ancak burada da Artnur'un delilleri getirmesiyle Emir Beyin soyadının Zimanbeyzade olduğu ortaya çıkıyor¹⁵⁸.

Buradan yola çıkarak Artnur eserinde, Aras Türk Cumhuriyeti'nin hükümet üyelerini şu şekilde olduğunu ifade eder:

“1- Hükümet Reisi- Emir Bey Zimanbeyzade

2-Harbiye Nazırı- Karanlı Cihangiroğlu İbrahim Bey

3-Maliye Nazırı- Kamber Ali Bey Benanyari

4-Mülkiye Nazırı- Bağır Bey Rızazade

5-Adliye Nazırı- Mehmet Beyzade

6-Hariciye Nazırı- Hasan Ağa Safazade

7-Şeyhülislam- Mirza Hüseyin Mirza Hasanzade ve Müftü Hoca Ekit Efendi

8-Fahri Uzuv ve Aşiretler Reisi- General Ali Eşref Bey¹⁵⁹.”

Hükümet kurulduktan hemen sonra, 9. Kafkas Tümeni Komutanı Miralay Rüştü Bey, durumu Yakup Şevki Paşaya telegrafla bildirdi¹⁶⁰.

Yukarda da belirttiğimiz gibi, merkezi İğdır olarak ilan edilen cumhuriyetin sınırları, Nahçıvan, Uluhanlı, Mehri, Kamerli, Vedibasar, Şerur-Dereleyez, Serdarabad'dan oluşmaktaydı¹⁶¹.

Aras Türk Cumhuriyeti daha kuruluşundan önce başlattığı teşkilatlanma faaliyetine kuruluşundan sonra da devam etti. Bu çalışmalar kapsamında Nahçıvan'ın ileri gelenleriyle görüşen Ali Şefik Bey aşağıdaki kararları aldı:

¹⁵⁸ Bkz: Artnur, **a.g.e.**, s. 97-98.

¹⁵⁹ Artnur, **a.g.e.**, s. 97.

¹⁶⁰ Nihat Çetinkaya, **İğdır Tarihi (Tarih Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996, s. 100.

¹⁶¹ Hacıyev, **a.g.e.**, s. 37

“1) Mecburi Asker Toplanması. 2) Askerlerin taburlar halinde devamlı kışlada kalması. 3) Terkedilmiş Ermeni emlakinin hükümete ait olması. 4) Hükümet ambarlarında bulunan buğdaydan mevcut askerin yemesi için 14 bin “pud” verilmesi. 5) Yeni askerlere hükümet tarafından elbise vesair lazım olan eşyanın verilmesi. 6) Askerliğe alınmayan ahaliden silah toplanarak, silahı olmayan askerlere dağıtılması. 7) 20-35 yaş arasındaki erkeklerin silah altına alınması¹⁶².”

Aras Türk Cumhuriyetinin Harbiye Nazırı olarak atanan Cihangirzade İbrahim Bey de, göreve gelir gelmez derhal askeri teşkilatlanmaya hız kazandırmıştı. İbrahim Bey hatıralarında:

“Derhal işe başladık, nerede alay, tabur ve bölük kumandanı var ise Kamerli’ye istettik, yirmi kadar tabur teşkil etmiştik bunların bir kısmı Türk ordusu oradayken bu teşkilatı yapmış idiler. Yani 9. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü Bey’in yardımıyla kurulmuştu. Rüştü Bey halkın elindeki silahların bir dökümünü yapıp daha da ne kadar ihtiyaç varsa 9. Ordudan gönderilmesini isteyecekti...”

Bununla da yetinmeyen İbrahim Bey, Ermeni sınırlarını bizzat gezerek durumu yerinde inceliyordu. Ayrıca da bölgeden göç etmek isteyen köylüleri sakinleştirip, göçe engel oluyordu¹⁶³.

Osmanlı Ordusu’nun bölgeyi terk etmesiyle birlikte herkes, yaklaşan ermeni tehlikesini artık daha yakından hissetmeye başladı.

3.5. Ermenilere Karşı Yürütülen Mücadele

Ermeniler, Osmanlı Ordusu’ndan boşalan yerleri almak için fırsat kolluyorlardı. Bu bölgeleri, Birinci Dünya Savaşını bitiren barış antlaşmasına kadar Ermenistan'a birleştirmeye planlıyordu. Böylece bir oldu-bittiyle bu toprakları Ermenistan olarak göstereceklerdi.

¹⁶² **Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Və Naxçıvan**, Hazırlayan: İsmayıl Hacıyev, Əcəmi Nəşriyatı, Naxçıvan 2010. s. 314.

¹⁶³ Mehman Ağayev, **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye Ve Azerbaycan İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul 2006, s.78.

Yaklaşan Ermeni tehlikesiyle ilgili olarak Aras Türk Hükümeti, büyük bir toplantı düzenledi. Bu toplantıda Ermenilerin yaptıkları zulümler ve onlara karşı alınacak tedbirler konuşuldu¹⁶⁴.

Hükümeti rahatsız eden bir diğer husus da, halk arasında bozgunculuk çıkaran gruplardı. Bunlar arasında ilk göze çarpan, Ermenilerden para alarak, Müslüman ahali arasında Ermenilerle savaşın gereksiz olduğuna dair propaganda yapan din adamlarıydı. Mollaların faaliyetlerini önleyen hükümet, için bir diğer tehlikeli grup da, merkezi Tiflis'te bulunan sosyalist "Himmet" teşkilatının yerli üyeleridir. Bu teşkilatın üyeleri de ahali arasında fitne yayarak halkı, Ermeniler ile mücadeleden uzaklaştırmağa çalışıyorlardı. Bunlarla ilgili gerekli bilgiyi Ali Şefik Bey, Yakup Şevki Paşaya bildirdi. Cevabında ise Yakup Şevki Paşa, fitnecilerin yakalanıp sorgularının yapılmasını ve neticenin karargaha bildirilmesini emretti¹⁶⁵.

Aras Türk Hükümeti bunlarla uğraşırken artık, itilaf devletlerinin de desteğini alan Ermeniler, Müslüman ahaliye karşı zulüm etmeye başlamışlardı. Ermeniler, Ermenistan'daki Müslümanlar yaşayan köylerde ve cumhuriyetin sınırlarına yakın olan bölgelerde, daha Osmanlı Ordusu çekilmeden harekete geçmişlerdi. Kasımın ilk günlerinden giriştikleri yağma ve katliamların dozunu günden güne arttırıyorlardı. Hatta kasım ayı ortalarında Ermenilerin Demirci-Kürcü ve Dehne saldırılarıyla birlikte, Ermeni çetelerinin geri püskürtmesinde İbrahim Bey ile Emir Bey de yakından iştirak etmişlerdi.

Yine, Uluhanlı yakınlarında sınır bölgesine saldıran ermeni çetesine, milli kuvvetler direniş göstermiştiler. Bu direniş karşısında geri çekilen Ermeni kuvvetleri, bir gün sonra makineli tüfek ve top takviyesiyle birlikte 600 kişilik bir kuvvetle saldırmış, fakat yine de milli kuvvetler Ermenilere geçit vermemişti.

Ermeniler durmadan, usanmadan Müslüman köylere saldırıyordu. 20 Kasım 1918 tarihinde de, Nahçıvan'ın 50 km kuzey doğusundaki bir köye saldıran Ermeniler, 300'e yakın Müslüman'ı şehit edip geriye kalan mallarını da gasp etti. Bu işte onlara, Ermeni köylüleri de yardım etti.

¹⁶⁴ Gökdemir, **a.g.e.**, s. 54-55.

¹⁶⁵ Ağayev, **a.g.e.**, s. 78-79.

Zengezor ve Dereleyez mıntıkası arasındaki 13 Müslüman köyü, bir ay boyunca Andiranik ile Papon çetesinin hücumuna maruz kaldılar. Yapılan üç hücumda toplamda 1000'den fazla Müslüman katledilmiş, mallarıysa yağmalanmıştır¹⁶⁶.

Aras Türk Hükümeti sınırları etrafında ve bazen de sınırları içersinde olan bu katliamlara şahit oluyordu. Aras Türk Hükümeti, Ermenistan'a sınırlara yaklaşmamalarını, eğer yaklaşırlarsa kan döküleceğine dair nota gönderdi. Ermenilerde bu aşamada hileye başvurarak bölgenin ileri gelenlerini yanlarına çekmeye başladılar. Ermenilerin kendi taraflarına çektikleri adamlar gittikleri yerlerde Ermenilerin iyi niyetli, barış yanlısı olduğunu söylüyor ve mücadelenin boşuna olduğunu ve itilaf devletlerinin bu bölgeyi kendilerine bıraktığını telkin ediyorlardı. Ermeniler ilk önce bu oyunu Aras Türk Hükümetine karşı yapmak istedilerse de, hükümet onların gerçek niyetlerini anlayarak, onları yanlarından kovdu.

Aras Türk Cumhuriyeti, zaman kaybetmeden hemen çevre bölgelerin temsilcilerinin de katıldığı büyük bir toplantı yaptı. Toplantıdan çıkan karar, Ermenilerin saldırması halinde sonuna kadar savaşılması yönündeydi¹⁶⁷.

Fakat İbrahim Bey'i endişelendiren daha büyük bir sorun vardı. Ermenilerin bölgede yaptıkları propagandalar, özellikle Uluhanlı bölgesinde etkili olmuş ve büyük stratejik önemi olan bu bölgede, Aras Türk Cumhuriyeti kabul görmemişti. Uluhanlı ileri gelenleri ve halk arasında etkili olan Ali Han, Ermeniler ile anlaşmış ve cumhuriyet aleyhine propagandalar yapıyordu. Ancak hükümet, stratejik öneme sahip olan Uluhanlı'yı kaybetmek istemiyordu. Ali Hanı yakalamak için hükümet, Ekbey Bey ve Reşid Bey'i görevlendirdi. Beraberlerindeki kuvvetlerle Uluhanlıya ilerleyen Ekber ve Reşit Beyler, 300 süvari ve 400-500 Ermeni piyade askerin bölgeyi aldıklarını öğrendiler.

Aras Türk Cumhuriyeti için zor günler başlıyordu. Ermeniler aynı anda birkaç cepheden saldırı başlatmışlardı. Ermeniler 10 Aralık 1918'de, Albay

¹⁶⁶ Gökdemir, a.g.e., s. 56-59.

¹⁶⁷ **Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Və Naxçıvan**, s. 321-322.

Dulhanof komutasında, Uluhanlı-Kamerli hattından, Şerur hattına doğru hücum başlattı. Diğer taraftan başka bir Ermeni kuvveti de, Dereleyez'deki Müslüman köylerine saldırarak, ahaliyi buradan çıkarmış ve yerine Ermeni köylülerini yerleştirmişti. Yine Andiranik ve Yapa'nın çeteleri Hudaferin köprüsüne doğru hareket ederek, karşılarına çıkan tüm Müslüman köylerini yok ediyorlardı.

Uluhanlı'nın Ermeniler tarafından alınmasından sonra Kamerli'de tutunamayacaklarını anlayan İbrahim Bey, arabalarla buradaki önem taşıyan malzemeleri, Aras'ın karşı tarafına nakletti. Daha sonra hükümet üyelerinden yanında sadece 3-5 kişinin kaldığını gören İbrahim Bey de mecburen Kamerli'den ayrıldı. Onlar ayrıldıktan hemen sonra Ali Han, Ermenileri Kamerli'ye çağırdı. Böylece hükümetin ilan edildiği, stratejik öneme sahip Uluhanlı ve Kamerli savaşılardan Ermenilerin kontrolüne geçti.

Ermeniler buradan güneye inmek istedilerse de, güney bölgesindeki Büyük Vedi'de, ummadıkları bir direnişle karşılaştılar. Abbasgulu Bey Şadkinski komutasındaki Gönüllü Türk Birlikleri, Ermenilere geçit vermediler. Ermeniler buradaki ordularını Develi köyüne yönlendirdiler¹⁶⁸.

Cephede, Ermenilerin yaptıkları katliamları İbrahim Bey, Osmanlı Devletine bildirdi. Osmanlı Devleti de, bu bilgiler ışığında yaşanan katliamlar Amerika ve İngiltere'ye rapor ederek, katliamların durdurulmasını istedi. Ayrıca, olayı yerinde tetkik etmek için 2 kişi görevlendirdi. Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan bu olay hakkında dikkat çekici bilgiler var. Belgede, farklı köylerden toplanan 2.000 den fazla kişinin, harman yerinde toplatılıp katledildiğinden ve 40'a yakın kadın ve çocuktan oluşan bir grup Müslüman'ın ise, bir odaya kapatılıp diri-diri yaktığından bahsedilir. Belgedeki bir diğer bilgiyse, bölgenin ileri gelenlerinden olan Seyid Hasan'ın ailesinden kadın ve kızlara, Köysancak camisinde tecavüz edildiği anlatılır. Ermeni mezaliminden kurtulabilen halkın geri kalanın ise, açlık ve soğukla mücadele ettiği yazılır¹⁶⁹. Bu belge, bölgedeki Ermenilerin ne kadar zalim olduğunu kadın ve çocuklara bile acımadığını

¹⁶⁸ Artnur, **a.g.e.**, s. 114-117.

¹⁶⁹ BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivleri), DH. İUM, 20-18/12-3.

gösteriyor. Ayrıca, bu olay, Ermenilerin, sadece insanlara değil, onların kutsallarına ve camilerinde de saldırıldığının açık delilidir.

Cephedeki başarısızlıklar ve Ermenilerin ilerlemesi neticesinde geri çekilişini sürdüren Aras Türk Hükümeti, önce Sederek'e, ertesi gün ise Yenice'ye gelerek bölgelerden gelen temsilcilerle yeni bir toplantı yaptılar. Toplantıdan sonra, elde kalan askeri güç, yeniden gözden geçirilerek, yeni bir teşkilatlanmaya gidildi. Bu sırada da, civar bölgelerden gönüllü kuvvetler geliyordu. Bu yeni kuvvetlerle ordunun teşkilatlanması yeniden yapıldı. Ayrıca ortaya çıkan para sıkıntısını halletmek için de, Azerbaycan Cumhuriyetine müracaat edildi. Azerbaycan Cumhuriyeti yardım talebine cevap vererek, hem Bakü'de yardım cemiyetleri oluşturdu, hem de hükümet olarak 1.000.000 ruble para gönderdi. Ancak bu para Aras Türk Cumhuriyeti'ne hiçbir zaman ulaşmadı. Paranın ulaşmaması Aras Türk Cumhuriyeti'ni iyice sıkıntıya soktu.

Fakat buna rağmen Dehne Boğazına yaklaşan Ermeni kuvvetlerine karşı Tağı Bey komutasında bir birlik gönderildi. Tağı Beyin birliğiyle Ermeni kuvvetleri, Sederek yakınındaki Arazdeyen köyü civarında karşılaştı. Fakat, Tağı Bey mağlup olarak geri çekilmeye mecbur oldu¹⁷⁰.

Karşıdaki kuvvetlerin zayıflığını gören Ermeniler, 14 Aralıkta Şerur'u almak için bir hamle başlattılar. Noreşenin dağ köylerinden başlayan Ermeni hücumuna karşı Cumhuriyet Ordusu'nun gösterdiği direniş sayesinde, Ermeniler ağır kayıplar vererek geri çekildi. Ermenilerin esas hücumu Dehne Boğazından oldu. Burada da Meşedi Ali Asgar Ağa komutasındaki Türk Ordusu, Ermenileri geri püskürtmeyi başardı. Fakat bundan heveslenip daha da ileriye giden Türk Ordusu, Ermeni topçularının hedefi oldu. Netice olarak ordu burada tutunamayarak dağılmaya başladı. Artık boğaz da, Ermenilerin eline geçti.

Ermeniler daha işgal edemedikleri Şahtatı, Nahçıvan ve Şerur bölgesinde direnişle karşılaşmamak için, yeni işgal ettikleri yerlerde halka çok iyi davranıyorlardı. Tabii bunlar yapılırken de önceden Müslümanlar içersinden satın

¹⁷⁰ *Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Və Naxçıvan*, s. 324-327

aldıkları kişiler de, Ermenilerin propagandasını yapıyorlardı. Fakat, daha önceden Ermeni kontrolüne geçen Uluhanlı, Kamerli ve Sederek bölgesinin halkı perişan haldeydi. Halka karşı misli görülmemiş işkence, katliam ve vahşet uyguluyorlardı. Buradan canlarını kurtara bilenler ya batıya, Osmanlı tarafa veya güneye, İran'a göç ediyorlardı. İran'a göç yolundaki birçok kişi de Aras Nehrini geçerken boğuluyordu. Yaşanan mezalim İtilaf Devletlerine bildirilse de, bir netice alınamıyordu. Bundan cesaretlenen Ermeniler, mezalimin şiddetini daha da arttırıyorlardı. Kamerli'de 48, Vedibasır'da 18, Dereleyez'de 74, Şerur'da 7 köyü Ermeniler tamamen yakıp kül ettiler.

Ermeniler kuvvetleri, Şerur'un civarındaki köylerin işgaline başlarken, tüm yaşananlara rağmen Aras Türk Hükümeti, var gücüyle Şerur'u korumaya çalışıyordu. Şerur'u Ermenilere bırakmak istemeyen İbrahim Bey, Nahçıvan'daki Kelbeli Han'dan yardım istiyordu. Fakat, Nahçıvan'a açtığı telefonlar ve telegraflar cevapsız kalıyordu. Ayrıca, Ermeni propagandasının neticesi olarak kimse asker vermek istemiyordu. En yakın adamları bile Han'lardan çekiniyordu. Artık burada bir şey yapamayacağını anlayan İbrahim Bey, Kars'a geri döndü. Tamda bu zamanlar da Ermeniler ile Gürcüler arasında çıkan savaş neticesinde, Ermeniler Şerur'daki ilerleyişini durdu¹⁷¹. Bu da bölge halkını yeni bir katliamdan kurtardı.

3.6. Araz Türk Cumhuriyetinin Yıkılışı

İbrahim Beyin Karsa dönmesiyle Aras Türk Cumhuriyetinin hükümet üyelerinden sadece Emir Bey kaldı. Cumhuriyetin bütün teşkilatları darmadağın olmuştu. Bu da, zaten sembolik olarak varlığını sürdüren Aras Türk Cumhuriyetinin, tamamen yıkılmasına demektir. Aras Türk Cumhuriyetinin yıkılışının 2 büyük sebebi var. Bunlardan ilki, cephede alınan mağlubiyetlerden dolayı ahali arasındaki nüfuzu kaybetmesidir¹⁷². Diğeri ise, Aras Türk Cumhuriyeti içerisine dahil olmayan, bilakis Aras Türk Cumhuriyetinin yenilmesini kendi iktidarları için gerekli sayan kişilerin varlığıdır. Özellikle de, Nahçıvan Han

¹⁷¹ Artnur, , a.g.e., s. 121-127.

¹⁷² Artnur, a.g.e., s.128.

soyundan gelenler ve onların taraftarlarının ihanete varan davranışları Aras Türk Cumhuriyetinin varlığını olumsuz etkiledi¹⁷³.

Belirtmek istediğim bir hususu da, bazı tarihçilerin Aras Türk Cumhuriyetinin 30 Kasım 1918 yılında Kars'da yapılan "Büyük Kongre"de, Kars İslam Şurasına katıldığını ifade etmesidir. Misal olarak Gökdemir eserinde, Aras Türk Cumhuriyetinin 30 Kasım 1918'den sonra faaliyetlerini, Milli Şura Hükümetinin şubesi olarak devam ettirdiğini yazıyor¹⁷⁴. Gerçekten de 30 Kasımdaki kongrede Aras Türk Hükümetinin heyeti bu birleşmeye imza atıyor¹⁷⁵. Hatta 1 Aralık 1918 tarihinde "Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti Kurulması Hakkında Karar" kabul edilirken Nahçıvan ve etrafı bu cumhuriyetin sınırları içerisinde olduğu vurgulanıyor. Fakat, bu sadece formalite icabı olmuştur. Zira, Aras Türk Cumhuriyeti kendi faaliyetini Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti ile birlikte paralel sürdürmüştü¹⁷⁶. Hacıyev de bu görüşü desteklemiş ve Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti'nin Nahçıvan ve İğdır'ı kapsamının görünüşte olduğunu, aslında ise Aras Türk Cumhuriyetinin bağımsız bir cumhuriyet olduğunu söylüyor¹⁷⁷. Nitekim aynı görüşü Artnur da destekliyor¹⁷⁸.

Bazı tarihçiler ise bunun tam aksini söyleyerek, Aras Türk Cumhuriyetinin 1919 yılının Mayıs-Haziran ayına kadar devam ettiğinden bahsediyorlar. Aras Türk Cumhuriyeti, cephedeki mağlubiyetlerden sonra Mart 1919 yılında kendiliğinden dağılmıştı. Cumhuriyeti dağıldıktan sonra Kelbeli Han, emrindeki birlikle Şerur'a yardıma gelmiş ve buradaki Ermeni Ordusu'nu dağıtmıştı. Aras Türk Cumhuriyetinin yerine de Kelbeli, Cafergulu ve Kerim Hanların dahil olduğu yeni bir hükümet kuruldu¹⁷⁹.

Aras Türk Cumhuriyetinin ömrü kısa olsa da varlığı ve bölgede yaptıklarıyla büyük önem taşıyor. Zira, bugün Nahçıvan, Şerur, Ordubad ve

¹⁷³ Hacıyev, **a.g.e.**, s. 37.

¹⁷⁴ Gökdemir, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁷⁵ Nazim Kahramanov, *Aras Türk Hükümetinin Kuruluşu*, İrs-Miras Dergisi, Sayı 10, 2014, s. 37

¹⁷⁶ İsmayıl Hacıyev, *Araz Türk Respublikasının Yaranması Ve Bölgenin Ermeni İşgalından Korunması Uğrunda Mübarizesi*, Dövlət idarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə, Sayı 1, 2018, s.151-152.

¹⁷⁷ Hacıyev, **a.g.e.**, s. 40.

¹⁷⁸ Artnur, **a.g.e.**, s. 134.

¹⁷⁹ Hacıyev, *a.g.m.*, s. 57

bölgedeki diğer şehirler hala Türk toprağıysa, bu Aras Türk Cumhuriyeti sebebiyledir. Üzerinden 100 yıl geçmesine rağmen, Nahçıvan halkı her zaman Aras Türk Cumhuriyetini minnettarlıkla yad ediyorlar ve edecekler de.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya'nın cephelerdeki ağır mağlubiyetleri ve yaşanan ekonomik krizler halkı yormuştu. Savaşın yıpratığı Rusya halkı ayaklanmalar başlatarak 300 yıllık Çar idaresini devirmiş ve Geçici Hükümet başa gelmişti. Fakat, ekonomik krizin devam etmesi ve Geçici Hükümetin savaştan çekilmeye sıcak bakmaması yeni ayaklanmalara zemin hazırlamıştı. Bu süreci fırsata çeviren Bolşevikler, 25 Ekim 1917'de (Jülyen Takvimi'ne göre) Geçici Hükümete darbe yaparak iktidara geldi.

Rusya'da yaşanan bu olaylar, Kafkasya'yı da etkiledi. Rusya'da Çar Rejimi devrilip yerine Geçici Hükümet gelince, Rus egemenliğindeki Kafkasya'da da hükümete bağlı Transkafkas'ya Geçici Komitesi oluşturuldu. Fakat, Rusya'da devam eden siyasi krizler ve en nihayetinde gerçekleşen "Ekim Devrimi", Bolşevik karşıtı olan Transkafkasya Komitesi'nde de değişiklikler yapılmasına neden oldu. İlk önce Komiserlikten Seyme dönüşen bu yapı daha sonra Osmanlı Devleti'nin de baskısıyla 22 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilan etti. Fakat, bağımsızlığı 1 ay sürecek olan bu devlet, 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle dağıldı.

Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin yıkılmasıyla ortaya çıkan devletlerden biri de Azerbaycan Cumhuriyeti oldu. 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti, yeniden yok olma tehlikesiyle yüz-yüze geldi. Zira Kafkasya'da tek Bolşevik yönetim olan Şaumyan liderliğindeki Bakü Sovyet Komiserliği, Azerbaycan Cumhuriyetini yok etmek için harekete geçmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin geçici başkent ilan ettiği Gence şehrine doğru yola çıkan Bolşevik Ordusu, yol üzerindeki Müslümanları katlediyor, mallarını yağmalıyordu. Bunun üzerine harekete geçen Azerbaycan Hükümeti, daha önceden heyet aracılığıyla yardım istediği Osmanlı Devletinden bu defa 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum anlaşmasının 4. maddesine dayanarak resmi şekilde askeri yardım istedi.

Azerbaycan Devletinden gelen bu yardım talebine olumlu cevap veren Osmanlı Devleti, daha önceden bölgeye gönderdiği Nuri Paşa komutasındaki askeri heyeti yeni birlik ve silahlar ile takviye etti.

Osmanlı Devletinden beklediği yardımı alan Nuri Paşanın harekete geçerek Bolşevik Ordusu'nu geri püskürtmesi kimsenin beklemediği bir olaydı. Zira hem askeri, hem de silah ve teçhizat bakımından Osmanlı Ordusu'ndan kat-kat fazla olan Bolşevik Ordusu'nun yenileceğini kimse beklemiyordu.

Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü üzerine hareketi sadece Rusya'yı değil, Almanları ve İngilizleri de tedirgin etmişti. Bu yüzden bir taraftan Bolşevik Rusya ile Bakü konusunda anlaşan Almanya, Osmanlı Ordusu'nun ilerlemesini durdurmak için siyasi baskı yaparken, diğer taraftan da İran'daki İngilizler, Bakü'yü ele geçirmenin yollarını arıyorlardı. Enver Paşa bunları dikkate alarak Bakü'nün bir an önce alınması hususunda Kafkas İslam Ordusu'na emirler gönderiyordu.

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü alacağı belli olunca, Bakü'deki yönetimi deviren Bolşevik karşıtı Ermeni ve Ruslar, İngilizleri yardıma çağırdı. Fakat Bakü kapılarına dayanan Osmanlı Ordusu'nu İngilizler bile durduramadı. 15 Eylül 1918'de Osmanlı Ordusu Ermeni, Rus, Alman ve İngilizlere rağmen Bakü'yü aldı. Bu, Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşındaki son zaferlerinden oldu.

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü aldıktan sonra, Azerbaycan'daki son faaliyeti, Karabağ'da karışıklık çıkaran Ermenilerin üzerine yürümek oldu. Andranik komutasındaki Ermeni çetelerine karşı hareket başlatan Kafkas İslam Ordusu birlikleri, Karabağ'da da Ermenilere karşı zafer kazandı. Fakat Osmanlı Devletindeki hükümet değişikliği ve Mondros Mütarekesinin imzalanmasıyla birlikte Osmanlı Ordusu Azerbaycan'dan ayrılmaya mecbur oldu. Böylece Karabağ'daki hareket da yarım kaldı.

Mondros Mütarekesinin imzalanmasıyla Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya'yı terk etmesi, o tarihlerde Azerbaycan'a bağlı olmayan ve Osmanlı Devletinin bölgeden çekilmesiyle boşa kalan Nahçıvan ve civarındaki halkı da tedirgin etmişti. Zira Ermenilerin, bölgeye Osmanlı Ordusu gelmeden önce yaptıkları katliamlar daha tazeydi. Osmanlı Devleti çekildikten sonra da katliamlar yine başlayabilirdi. Halk doğru düşünmüştü. Osmanlı Devleti bölgeden çekildikten sonra Ermeni Birlikleri,

Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren barış anlaşması imzalanana kadar, bir oldubittiyle bu bölgeleri işgal etmek istiyordu.

Ermenilerin bu niyetlerini anlayan Osmanlı Devleti, halkın tedirginliğini yatıştırmak, katliamı ve göçleri önlemek adına bölgeden çekilirken ordunun bazı silahlarını gizlice halka dağıttı. Ayrıca, bazı subayları da istifa ettirerek halkı teşkilatlandırmak ve eğitim vermek için bölgede bıraktı.

Sivil ve askeri teşkilatlanmalar tamamlanınca Nahçıvan ve çevresini Ermeni katliamlarından korumak için Aras Türk Cumhuriyeti ilan edildi. İlan edilen bu devlet 4 ay gibi kısa bir süre var olsa da, tüm olumsuzluklara rağmen Ermeniler ile yaptığı mücadeleleri ve Ermeni Ordusunu geciktirmesi hem halkın geri kalanını katliamdan korumuş, hem de bu bölgelerin Ermenistan tarafından işgalini önlemişti. Bugün çok rahat bir şekilde söyleyebiliriz ki, Nahçıvan, İğdır ve çevresi hala Türk topraklarıysa bu, Aras Türk Cumhuriyeti sebebiyledir.

Aradan 101 yıl geçmesine rağmen, mensubu olduğum Azerbaycan halkının her bir ferdinin, varlığını, adını, devletini ve dinini borçlu olduğu Kafkas İslam Ordusu'nu unutmadığını ve unutmayacağını belirtmek isterim. Aynı şekilde Nahçıvan ve çevresini Ermenilere bırakmamak için hayatları pahasına mücadele veren Aras Türk Cumhuriyetinin her bir ferdi, Azerbaycan Türkleri var oldukça yaşayacak ve kahramanlıkları gelecek nesillere aktarılacaktır.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ VE YAYINLAR

BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivleri), HR.SYS. 2456/29/0

BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivleri), DH. İUM, 20-20/13-27.

BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivleri), İ. DUİT, 1/1.

BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivleri), DH. İUM, 20-18/12-3.

BCA (Başkanlık Cumhuriyet Arşivleri), 930, 02, 1,3,1.

BCA (Başkanlık Cumhuriyet Arşivleri), 930, 01, 2, 27, 2.

BCA (Başkanlık Cumhuriyet Arşivleri), 930,1,0,0,4,55,1

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III, T. C. Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:80, Ankara 2006.

Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy II (1575-1918), T. C. Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:9, Ankara 1993.

2. ANSİKLOPEDİLER

“Ağsu Döyüşü”, **AXCE**, C: 1, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“Bakının Azad Olunması”, **AXCE**, C: 1, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“Hümmət”, **AXCE**, C: 1, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“İyun Böhranı”, **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“Kürdəmir Döyüşü”, **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“Nuru Paşa”, **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“Qafqaz İslam Ordusu”, **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ Hərəkatı”, **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“Qaraməryəm Döyüşləri (1918)”, **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“Salyan Döyüşləri”, **AXCE**, C: 1, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“Şamaxı Əməliyyatı”, **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“Zaqafqaziya Komissarlığı”, **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

“Zaqafqaziya Seymi”, **AXCE**, C: 2, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005.

BUNİYATOV, Ziya Musa , “Azerbaycan”, *DİA*, C: IV, İstanbul 1991.

3. KİTAPLAR

ATNUR, İbrahim, Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.

AYDEMİR, Şevket, Süreyya, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914 - 1922)**, 4. Baskı, İstanbul Remzi Kitabevi 1992.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Və Naxçıvan, Hazırlayan: İsmayıl Hacıyev, Əcəmi Nəşriyyatı, Naxçıvan 2010.

BAYKARA, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı, Cilt: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

CARR, Edward, Hallet, **Sovyet Rusya. Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923**, C. I, Çev: Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul, 1989.

ÇETİNKAYA, Nihat, **İğdır Tarihi (Tarih Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996.

DEVLETŞİN, Tamurbek, **Sovyet Tataristan'ı**, Çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

GÖKDEMİR, Ahmet, Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998.

GÖRÜRYILMAZ, Mustafa, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2007.

HACIYEV, Aydın, **Qars və Araz Türk Respublikalarının Tarixinden**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyatı, Bakı 1994.

İMANOV, Vügar, **Azərbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918 (Azərbaycan Belgelerine Göre)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2006.

KEMALYERİ, Mucip, **Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı 1917-1918**, Baha Matbaası, İstanbul 1972.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, METİN, Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, İletişim Yayınları, Ankara 1994.

KEYKURUN, Naki, **Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)**, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.

Kütü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları, Haz. Erhan Çifci, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

MEHMETZADE, Mirza Bala, **Milli Azərbaycan Hareketi**, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.

QARAOĞLU, Fazil, **Ermənilər və Həqiqətlər (Rəsmi Sənədlərlə)**, C. 1, Nurlar Nəşriyatı, Bakı 2007.

SERTÇELİK, Seyit, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı**, 4. Baskı, SRT Yayınları, Ankara 2016.

SEYDAHMET, Cafer, **Rus İnkılabı**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1930.

STALİN, J., V., **Eserler**, (1. Baskı), C. 15, İnter Yayınlar, İstanbul y.y.

SÜLEYMANOV, Manaf, **Eşitdiklərim, Oxuduqlarım, Gördüklərim**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyatı, Bakı 1987.

SÜLEYMANOV, Mehman, **Nuru Paşa Və Silahdaşları**, y.y., Bakı 2014.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azərbaycan'ı 1905-1920**, Çev: Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

Xilaskar Ordu, Haz. Rəşad İbrahimov, Fariz Xəlilli, İpekyolu Nəşriyatı, Bakı 2016.

YÜCEER, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azərbaycan ve Dağıstan Harekatı, Azərbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.

4. TEZ VE MAKALELER

AĞAYEV, Mehman, **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye Ve Azərbaycan İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul 2006.

BAL, Halil, **Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi, 1914-1918**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 1996.

ÇALIŞKAN, Ülkü, *"27 Şubat Devrimi Sonrasında Geçici Hükümetin Kuruluşu ve Yönetim Problemi"*, **Türkiyat Mecmuası**, C. 28/1, 2018.

HACIYEV, İsmayıl, *Araz Türk Respublikasının Yaranması Və Bölgənin Erməni İşğalından Qorunması Uğrunda Mübarizəsi*, Dövlət idarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə, Sayı 1, 2018.

HASANOV, Fariz, **Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1918-1922)**, Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2004.

KAHRAMANOV, Nazim, *Aras Türk Hükümetinin Kuruluşu*, İrs-Miras Dergisi, Sayı 10, 2014.

KARAKÖSE, Nejdet, **Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği İle Nuri Paşa (Killigil)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2010

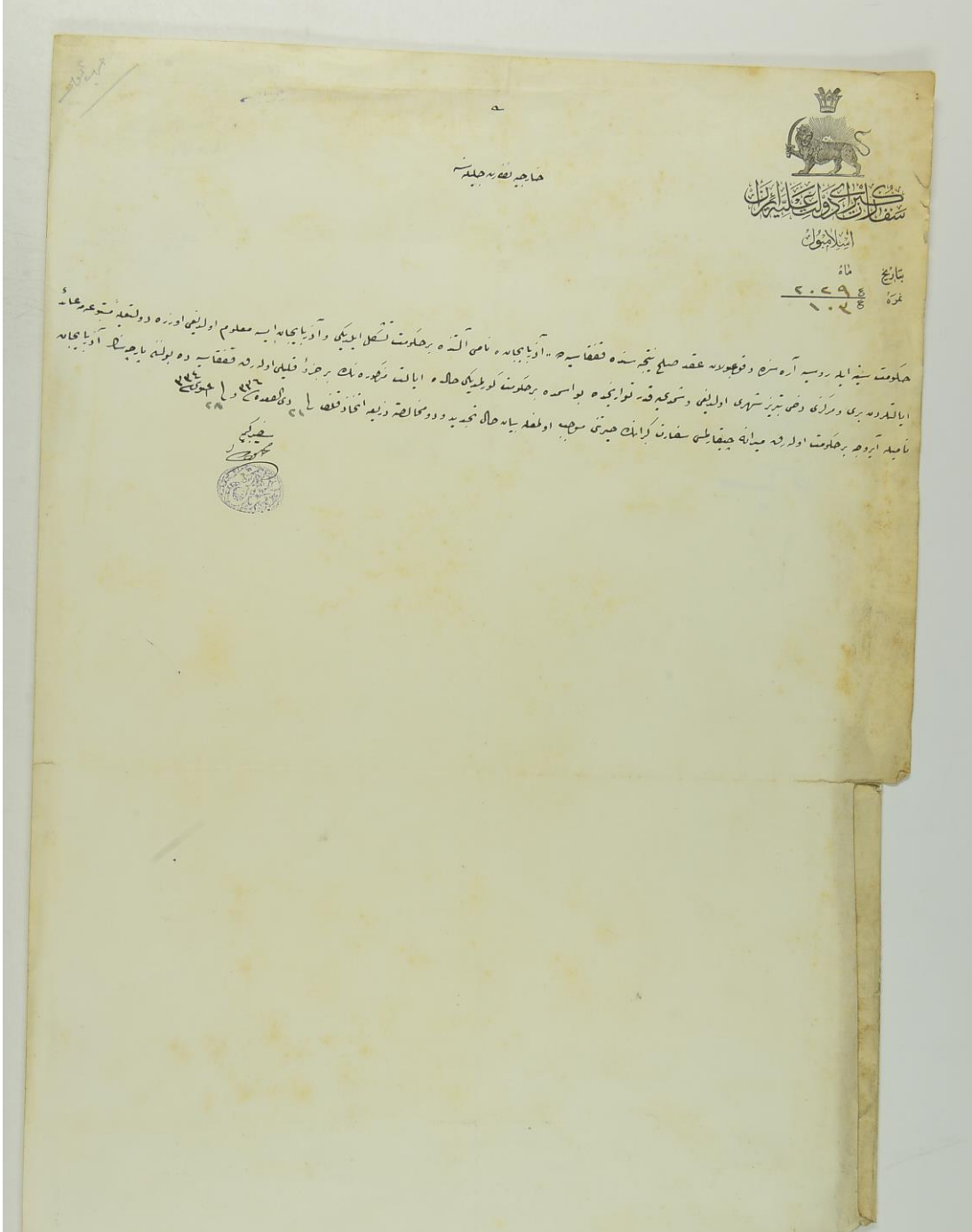
MEHMETOĞLU, Dilara, **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunda (1918-1920) Mehmet Emin Resulzade'nin rolü**, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2004.

MUSTAFAYEV, Beşir, “*Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)*”, Atatürk Üniversitesi Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), Sayı. 47, Erzurum 2012.

MUSTAFAYEV, Beşir, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2009.

EKLER

Ek1: Türkiye ile Rusya arasında yapılan sulh neticesinde Kafkasya'da Azerbaycan adı altında kurulan devlete, buranın İran'ın bir eyaleti olduğu ve tarihte bu isim altında bir hükümet görülmediği iddiasıyla İran sefaretinin serzenişte bulunması.

Ek2: Ermeniler'in Bakü ve civarına saldırıları.

6	№	1000
16	№	1000
6	№	1000
16	№	1000

Дело

*Трезвигайкей следственной
Комиссии о разгроме г. Баку и
его окрестностей*

1919г.

На 361 листе

930	01			2	27	2
-----	----	--	--	---	----	---

25

Фонд №	277
Опись №	2
Дело №	27
Торговая №	2

977

ДОКЛАД ПРАВИТЕЛЬСТВУ

Вот уже четыре месяца, как разные части территории Азербайджана раздираются бандами, которые под именем большевиков, безответственных армянских вилетских частей и прочее, творят неслыханную вбврства надъ жизнью и имуществом мирнаго мусульманскаго населенія. Въ тоже время общественное мнѣніе Европы настроивается совершенно противоположно благодаря неправильной информации, посылаемой организаціями этихъ бандъ. Въ интересахъ общегосударственныхъ, въ интересахъ потерпѣвшихъ группъ населенія представляется безусловно необходимымъ создать организацію, которая занялась-бы 1/ точной регистраціей всѣхъ случаевъ насилія, 2/ обстоятельствъ при которыхъ совершались эти насилія, 3/ установленіе виновниковъ и размеровъ причиненныхъ ими убитковъ.

Организація эта должна носить характеръ чрезвычайной слѣдственной комиссіи; причемъ труды этой комиссіи должны быть оглашены на главныхъ европейскихъ языкахъ, / русскомъ, французскомъ и немецкомъ и равнымъ образомъ турецкомъ языкахъ / и широко распространены.

Къ организаціи этой комиссіи надо приступить теперь же ибо многое что легко можно установить теперь по горячимъ слѣдамъ, въ смыслѣ опроса лицъ, фотографированія и удержанія другихъ вещественныхъ доказательствъ, позднее одѣляется затруднительнымъ, а можетъ быть совершенно невозможнымъ.

Если ПРАВИТЕЛЬСТВО соглашается съ этой цѣлью, то я прошу бы поручить кому нибудь изъ министровъ организацію этой Комиссіи ассигновать временно на расходы этой Комиссіи 50.000 рублей.

Министръ Иностраннхъ Дѣлъ М. РАДИНСКІЙ
Самарпетполь 15 іюля 1918 года.

Съ подлиннымъ верно:

Предсѣдатель Чрезвычайной Слѣдственной,
Комиссіи АЛЕНКЕРЪ БЕКЪ ХАСЪ МАМЕДОВЪ

Видно: Секретарь Комиссіи Мамадовъ

930	01		2	27	2
-----	----	--	---	----	---

ЕК3: Türk Ordusu'nun Bakü'ye girmesinin Almanlar tarafından engellenmesi gerektiğine dair Mirbah'ın direktifi.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ПАРТИЙНЫЙ АРХИВ ИМЛ при ЦК КПСС
DEVLET ARŞIVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞIVI

Название фонда
**Секретариат председателя
СНК и СТО В.И. Ленина.**

ФОНД № **5**
ОПИСЬ № **1**
ЕД. ХР. № **2076**

Неизвестно и)
Записки **Л.М. Карахана** (адресат не указан) об имеющихся у графа Мирбаха директивах по украинскому и финляндскому вопросам, о прекращении военных действий, об обязательствах немцев не допустить турецкие войска в Баку и др.

не позднее 6 июля-28 июля 1918г.
Подлинники, 2 лл.

Начато _____
Окончено _____
На _____ листах

ФОНД № **5**
ОПИСЬ № **1**
ЕД. ХР. № **2076**

1930|02| | | 11217

-3 2050

А менно это письмо евангелия, что у
Мурата мурманск евангелия гурендрат
но упр. и финн. конвоем, капрегоменит
Клегулауно мурт и Ос Упр. и Финн.
И забли то ~~се~~ деарго из мурманск
Клегулауно мурт, что мурманск капрегоменит
мурманск, капрегоменит мурманск, что мурманск
Клегулауно мурт капрегоменит мурманск
и Финн. конвоем, что мурманск капрегоменит
Ито капрегоменит мурманск мурманск, что
Клегулауно мурт мурманск мурманск
Ито капрегоменит мурманск капрегоменит мурманск

Ито капрегоменит мурманск капрегоменит мурманск
капрегоменит.

1930	02			1	3	1
------	----	--	--	---	---	---

2

В Харькѣ Шахматову 28/III
Дуно передала дуно по
хитрости ^{розы Аманга бей} ~~хитрости~~ ~~хитрости~~
одобротал не выекаит кырк
в Харькѣ, дуно передала со
серкина на Тельферман и
на Тенге и Куре о Главырива,
Хитростъ Тельферман в том мѣл
Глубь одобрил нам. Замысли
Тельферман и со сообразеніем та-
ки норми поименованіе в е -
негради Шахматову. Шахматову

930	02								
-----	----	--	--	--	--	--	--	--	--

EK4: Andronik'in çetelerinin Zangezур Eyaletinin bir kısmı ile Şuşa'ya giden yolu ele geçirmeleri üzerine Azerbaycan'ın Gürcistan'daki temsilcisinin, Ermenistan temsilcisine verdiği nota.

3

Handwritten signature

рѣшительный протестъ по поводу вторженія
иныхъ войскъ въ предѣлы Азербейджанской
республики, прошу въ интересахъ сохраненія до-
сосѣдскихъ отношеній, принять самыя экстрен-
ныя мѣры къ отозванію обратно этихъ воинскихъ
отрядовъ изъ предѣловъ Азербейджана, такъ какъ
противномъ случаѣ Правительство Азербейджан-
ской Республики не отвѣчаетъ за послѣдствія и о-
тчасти съ себя всякую отвѣтственность за мо-
жно произойти событія, отвѣтственность за ко-
торыя падаетъ исключительно на Правительство
Грузинской Республики.

Дипломатическій Представитель Азер-
бейджанской Республики при Пра-
вительствѣ Грузинской Республики

930	01			4	55	1
-----	----	--	--	---	----	---

Секретарь

180

Г. Повѣренному въ дѣлахъ Армянской
Республики при Правительствѣ Грузіи.

та 9/87.
№ 461.

По порученію моего Правительства сообщая Вамъ, что по имѣющимся у Азербейджанскаго Правительства вѣдѣніямъ армянскія воинскія части изъ отряда генерала Андраника изъ предѣловъ Арменіи продвинулись въ предѣлы Азербейджана и заняли дорогу въ г. Шушу /м. Аскеранъ/ и часть Зангезурскаго кѣда съ Герусами. Подобный образъ дѣйствій армянскихъ воинскихъ частей является явно недружелюбнымъ актомъ по отношенію къ Азербейджанской Республикѣ и не могутъ послужить въ дальнѣйшемъ къ сохраненію дружественныхъ отношеній между двумя республиками.

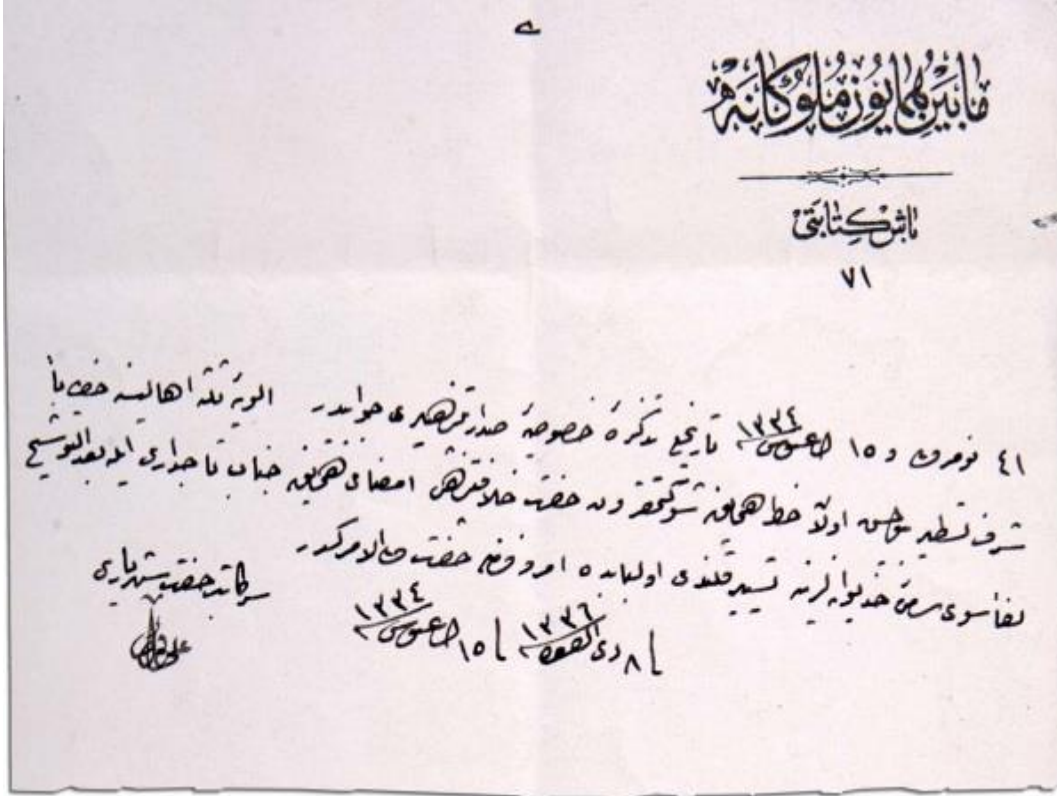
Заявляю отъ имени своего Правительства са-

930	01			4	55	1
-----	----	--	--	---	----	---

2-

1

EK5: Nahçıvan kazasını da içine alan Batum vilayeti teşkilat kararnameşi ile Osmanlı Padişahının Elviye-i Selase halkına hitaben yayınladığı beyanname

مجلس شورای اسلامی

بجمله ماده - با همرم ، قاجار ، داره هانایم مقامات با همرم و قاجار و ماریت سبک ، با همرم ویدی ، تکلیف ایتمه .
 با همرم لاس ، امته با همرم ، چورک صو ، بریقا ، ماریت ، آسوجا ، یوقا ، آجابه ، آقریه ، لایق
 شاورمه قضا لایم او قزیه نایم ده و قاجار لاس ، ده هان ، کور ، چلیه ، نص قاجار ، شوره کل ، آه بابا
 نارسار ، صای قاسم ، خراسان ، قاجار مان ، خجوله ، اوق ، شاورکد و قزیه قضا لایم آسوجا نایم
 مکب .

یکم ماده - اوقیه منکره اداره خصوصیه ایته اداره عمومی و دیات قانزیه قزیه اوقیه خیمه در ادویه با کد اداره عمومی قزیه
 و دیات و دیته بریل اولر جقه در .

دوم ماده - مواد انقده منکره و دیته ، لوا ، قضا و نایم بریل صفا ایتمه اولر .

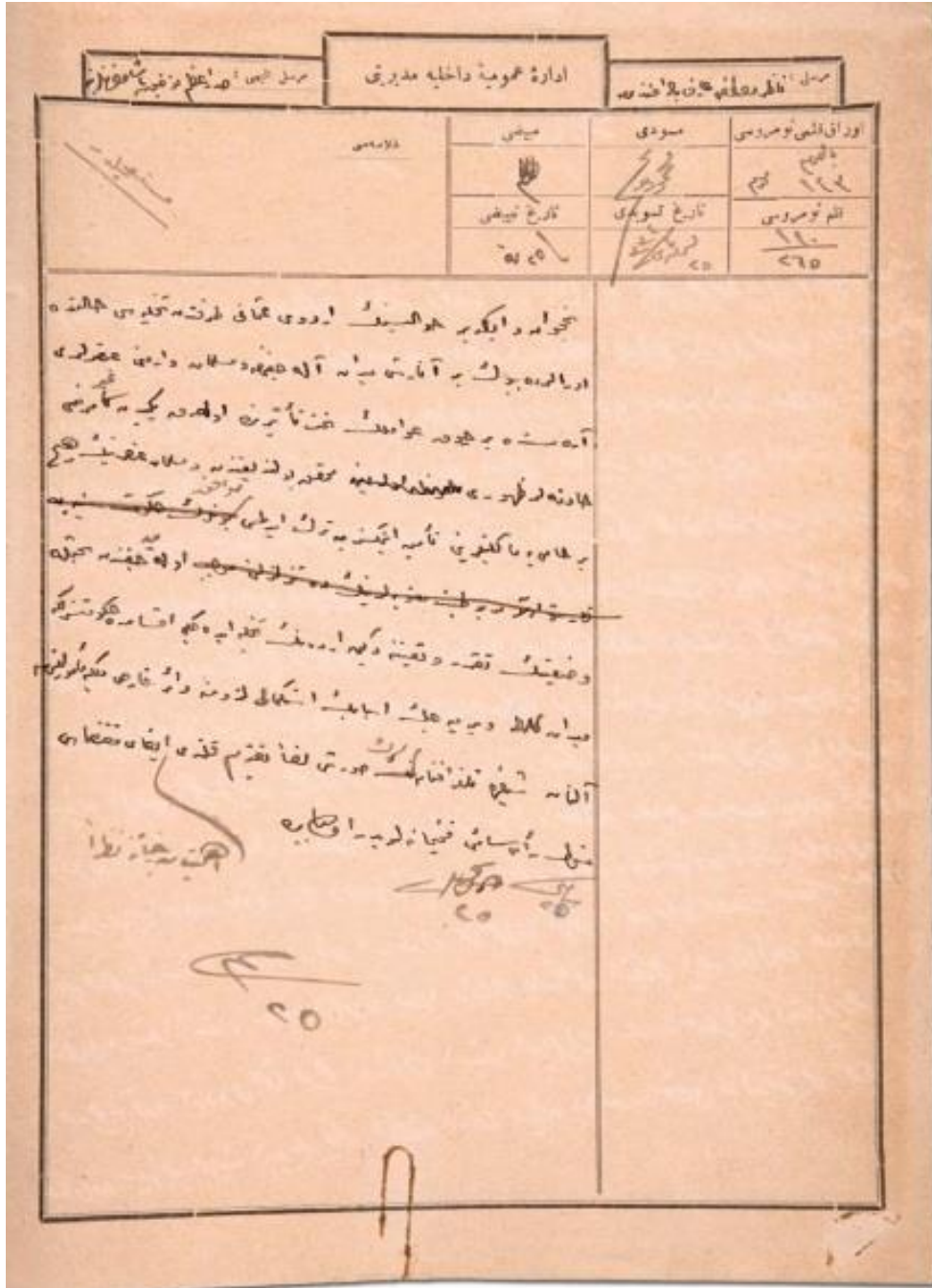
سه ماده - هتو قرارداد تاریخ نشسته به لغت اوجیه .

چهارم ماده - هتو قرارداد نک اجلاس هیئت تکلمه مکره .

مجلس شورای اسلامی اجتماع قانزیه تکلیف ایتمه اولر . هتو قرارداد نک موقع هیئت وضع اولر ایتمه .

حیدر ناله	خاجیه ناله	داغده ناله	صاحبه ناله	تخت اسد صوم و قانزیه هیئت ناله
عقار ناله	بریه و عقار و دیته ناله	تجارت و دیته ناله	صاحب ناله	حیدر ناله و دیته ناله

EK6: Osmanlı Ordusu'nun Nahçıvan ve Iğdır'dan çekilmesinin katliama sebep olacağına dair

خلافت اسلامی

شیرہ کلی

خرجی
قبر

۴۹ / ۴۹
۴۵

ساج
۴۵

درد نجویه و ایضاً اولاد ناسه عذرینه راجعه ایله نیاغ ذمه زکوة طویلده درجه نخبین شفاعت
 کدوینه کیمست و نه ایش قالم بقلانیه و وقتیه ایستلر ایوگونو برآوده کینکده و بن مقصد
 حوت عوینک لریوزیه و هماغه ایدوسن اوچورده و دوزنه سکره معانه وارین عفری ارسته
 بیضا حبه صورتیه و حوتیه شفاعتیه اسه ذره نه یاغین امانت فیله صیه درجه حادثات لریوزیه
 اولاد حکومت سینه کدوین اهلای عالمده ایله اوچورده کی اهلای اسلامینک یا بیون یغول
 عامه نیکه معصوم قائلین و یا خود ترک دوزبار ایله درجه شفاعت اولدین اتباع اوله
 محضه بولمیزنه جمله شوالیم و ضیفه قایمو کدوینله صیانته کیم ایستدر فی الحقیقه موافق
 موافق بر خیاچ کونه قدر ایدویم تماماً خیمه ایله یلم حکمیه بونی شفاعتیه او اولده بولم بر انا
 سینه الهمنی و حرم انیمه هویم ایش کولم حالاً و ضیفه کولم ایش لریوزیه یا خاصه
 اولده معانیم اشکال ایلمکده و بینه ایش اموال و ملاکنه سماند مضایب ایلمکده اولیم
 ایشلک بولم اولدک نفع و بولم ایله سمانده تجاوز سولنه دوستک بولم
 ایش عطف ارسته کیمده ایشو ایلمک فی حوران لریوزیه کلیمک محضه شفاعتیه سمان
 عطفیه ایشلر ارسته سولم اولمیه بقیه بر ایش یاغین اشکال ایش شافکت صدق
 بر درجه قدر ایدوی عطفیه ایش او اولدک ایشلر ایشلر معانه عطفیه ایش کدوینله
 حکومت سینه معانیه ایشلر یکم ~~حکومت~~ حکت و بینه اولمده متصل بولمیزنه بونی سوری

خلافتی

شیر، قلمی

عربی

ع

کتابخانه

ساز

تقدیم

بونفون هیچ بر های ما کیندن نامه اینجینه کغولک اریندن قوتن دنا انعام
 حننه آلامه حنانه خود سر نه بیهوشه زن ایدیم بونفون کلونه سینه قاروا اول
 ربوبینه معنوی اید کوشه منی سوبیه اول ^{مستقیم} بو و صفت ایوب دوشورده جین سمانه
 کزدان کرتنه کورین مضعه نفع قیام ایدین و بیهوشه بو بوور حنونه بیک باسه سنا
 اولین حجه اول جین پین فصل بولغزینم و صفتک نفر و نینیم کیمه ایدونده تخیم اید کج اف
 کلک منزه که مایه فالیه حجه اسباب استکان حادثانه افره دم بیک شماسه واسه ننه اوله
 اریندن او هوای غصه یلم ذکر و سنه و کتیزله و بیهوشه اسباب غنیزله در چهار غده و اعصاب
 اولم بولغزله ناینه عنایتا بولیم (ع) له ناکلی

فایده بیک نقوش
حلمی

دکه سغه ایدر کده بیک اوتنه ایزده حجه
 سینه بولغزله و شماسه ایدر کده
 ۵۰

EK7: Nahçıvan'da kurulan Aras Geçici Hükümeti nezdine özel görevle memur gönderilmesi

شماره تلفران

خانیقازلی
شماره قلمی

عربی
اراضع

شماره قلمی

بگوئی تاریخ و ۱۸۸۰ استغیبه زلیله . بازید متفرق آلتی ۱۱۰۰ نامه قلمی استغیبه
صورتی معلوماته ظاهره درنده برودم وزیر عهد اولوز جمله لزوم کومستیدو تحقیقاتک احصای و ایست
ای نفع برتجدید ۱۰۰۰ نامه قلمی

صورت

تجدیدیه ایسی بلیک کتبی خدمه برین طوبیورده تمام اول وزیر و جبر قریه قادیبه و جوهه مکلیب جتیه اولده
استغیبه سید حسنک خان حسنک کوی سنجامه جامعده ناموشی هتک آمیورده
او جدالیه بولانی جنه اسوللر قورقورلری مسکه ونا والریجی ترک لیرک هفتده آلفه حکومت اولمورده موزالیه
بوجعبیه مقامات علییه ادرقایی انکاره ی باغقورق علییه رک قاره متوجیه بلیکه بورلده حرکت ائجه بوجکی
احکامک موزوقتی نامه ایوبه اده همه ماموریه خصوصیه کوندرک لوزنه احصایا ایجابای تحقیقاتک احصای

صورت لایحه صدره تیرا

منظر اراده لیدر

۲۰۱۱/۱۰
۲۰۱۱/۱۰

Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Harekati

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü Hareketatı

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'deki Askeri Geçidi

Aras Türk Cumhuriyeti'nin Haritası

Bakü'de bulunan Kafkas İslam Ordusu Şehitliği

Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa

9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa

Aras Türk Cumhuriyeti Harbiye Nazırı Cihangirzade İbrahim Bey

ÖZ GEÇMİŞ

23 Şubat 1988’de Azerbaycan’ın Berde şehrinin Garağacı köyünde doğdu. Okulu 2003 yılında bitirdikten sonra, aynı yıl, Şeki Pedegoji Koleji’nin “İlahiyat” bölümünü kazandı. Şeki Pedegoji Koleji’ni 2007’de bitirdikten sonra, 2009 yılında Bakü İslam Üniversitesi’nin “İlahiyat” fakültesine girdi. Bu üniversiteden 2013 yılında mezun oldu. Ardından, 2015 yılında girdiği Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi’nde Tarih bölümünde Yüksek Lisans eğitimi devam ettirmektedir.